

**ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМ. В.М.КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА**

**СИСТЕМАТИЗАЦІЯ
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ВДОСКОНАЛЕННЯ**

**Київ
2003**

Книгу підготував авторський колектив у складі:

Сіренко В.Ф. — член-кореспондент НАН України, професор (керівник авторського колективу) — параграф 1.3; *Пархоменко Н.М.* — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник — параграф 1.1; 2.2; *Бобровник С.В.* — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник — передмова, параграф 1.2; *Тимошенко В.І.* — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник — параграф 2.1; *Головченко В.В.* — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник — параграф 3.1; *Онисько Н.М.* — доктор юридичних наук, старший науковий співробітник — параграф 3.2; *Богиніч О.Л.* — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник — параграф 3.3; *Тараконич Т.І.* — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник — параграф 3.4; *Кубко Є.Б.* — доктор юридичних наук, головний науковий співробітник — параграф 3.5.

С 34 **Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення: Монографія.** — К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. — 220 с.

ISBN 966-02-2770-1

Досліджуються теоретичні проблеми та історичний досвід систематизації законодавства як у країнах Західної Європи, так і в Україні. Особливу увагу приділено теоретико-юридичним і організаційно-правовим засадам систематизації законодавства України; визначенню особливостей кодифікації, інкорпорації та обліку нормативних актів; аналізу співвідношення законів та підзаконних нормативних актів у процесі систематизації законодавства України; дослідженню практики систематизації законодавства у зарубіжних країнах.

Розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, студентів вузів та всіх, хто цікавиться проблемами загальної теорії держави і права.

ББК X 062.030

ISBN 966-02-2770-1

© Інститут держави і права
ім. В.М.Корецького НАН України, 2003
© Київський університет права, 2003

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА

Дослідження історії систематизації законодавства доцільно починати з римського права — визначного явища в історії загальнолюдської духовної культури, величезний вплив якого відчувається в законодавстві всіх цивілізованих народів. Зразу ж зауважимо, що в даній роботі не розглядається детально зміст нормативно-правових актів. Предметом дослідження є саме процес систематизації законодавства, насамперед організація кодифікаційної діяльності і послідовність її здійснення, що й обумовлює різні види систематизованих актів, як інкорпоративних, так і кодифікованих.

Перший етап становлення римського права розпочався на ранній стадії розвитку римського суспільства, за часів формування рабовласницьких відносин (VI—III ст. до н.е.).

На розвиток права в Давньому Римі вплинула боротьба патриціїв і плебеїв. В умовах такої боротьби право і держава стали тією силою, яка здатна була підтримувати порядок у суспільстві, вирішувати завдання управління, забезпечувати оборону країни.

Квіритське, або цивільне, право, характеризувалося внутрішньою недиференційованістю, тісним зв'язком з релігією і нормами моралі, недостатнім розвитком правових понять і галузей права. В праві зберігалися колективістські, громадські основи. Характерними рисами квіритського права був формалізм, консерватизм, замкненість, порівняно вузька сфера дії, казуальність норм, а також становий поділ, яскраво виражений національний характер. Дія квіритського права поширювалася на обмежену територію, тобто воно мало місцеве значення. Своєрідність квіритського права пев-

ною мірою визначила деякі особливості класичного і посткласичного права¹.

Риси початкового етапу римського права позначилися на його джерелах. Переважне значення серед них мали звичаї. Вони містили неписані норми поведінки, які виникли із життєвої практики. Поступово, змінюючись відповідно до нових умов, звичаї починали відбивати інтереси пануючого класу, що формувався. Вони підтримувалися державою і таким чином стали правовими звичаями.

Поряд із звичаями з'являються і ділові традиції, тобто правила, що формуються в повсякденній практиці посадових осіб, передусім консулів та преторів.

Слід згадати про такий своєрідний вид джерел римського права, як едикти магістрів (насамперед преторів). Едикти — це постанови римських магістратів, які мали загальнообов'язкову силу протягом року, тобто строку повноважень відповідної посадової особи. Право видавати едикти (*jus edicendi*) мали всі магістрати: цар (у царський період), консули, претори, цензори, курульні еділи, намісники преторів в провінціях, квестори, принцепси (в період принципату). Претор щорічно оголошував, які групи претензій будуть мати судовий захист. Тим самим він визначав коло та ознаки правовідносин, що охороняються державою.

Правотворчість магістратів, поряд з правотворчою роллю інтерпретації юристів, була важливою формою пристосування давньоримського права до мінливих умов життя, до потреб, інтересів і уявлень населення, ефективним засобом його трансформації і поновлення².

До джерел римського права слід віднести також акти, що приймалися народними зборами (закони) і сенатом (сенатусконсульти). Сенатусконсульт — це, як правило, відповідь на запит магістрату або інструкція магістрату (претор і т.д.) з питань управління, юрисдикції тощо.

Джерелом римського права були і твори римських юристів, які жили до III — IV ст. Ці твори називалися *jus*. Особливе місце серед творів римських юристів належить коментарям до едиктів, а також детальній розробці всіх питань, що впливають з едиктів. Ще одне джерело римського права — імператорські конституції, які одержали загальну назву *leges*.

Перші достовірні відомості про кодифікацію належать до часів римської республіки. Перший відомий кодифікований акт — це збірник під назвою Закони XII таблиць (*Leges XII tabularum*), укладений у V ст. до н.е. Мета видання цього збірника полягала в тому, щоб за допомогою певних загальновідомих правил захистити інтереси і права плебеїв від свавілля патрипців.

Закони XII таблиць являли собою збірник зафіксованих норм звичаєвого права. Чільне місце серед них посідали норми цивільного, сімейного, кримінального права, судового процесу. Перші дві таблиці присвячено цивільному процесу. III-я таблиця містила норми, що регулювали боргове право, тобто відносини неспроможних боржників і їхніх кредиторів. У IV таблиці містилися норми сімейного права. V таблиця регулювала питання опіки і спадкування, таблиця VI — право власності. Таблиці VII і VIII присвячені зобов'язальному праву. Таблиці IX і X регулюють питання публічного і священного права. Дві останні таблиці — XI та XII — є додатковими: XI укладена як додаток до перших п'яти таблиць, XII — як додаток до решти таблиць.

Закони XII таблиць протягом кількох століть мали величезний авторитет. Але слід пам'ятати, що вони надто обмежували роль держави в регулюванні суспільних відносин. Наприклад, покарання злочинців було справою не тільки держави, а й окремих осіб — Закони XII таблиць допускали самосуд.

Закони XII таблиць відбивали досить низький рівень розвитку сучасної їм держави. Свідченням тому є встановлення жорстких санкцій для неоплатних боржників, для лжесвідків. Зберігався навіть принцип таліона.

Другий етап розвитку римського права припадає на II ст. до н.е. — III ст. н.е. На даному етапі римське право набуває світського характеру, ґрунтується на раціональних основах. Його характерні ознаки — індивідуалізм, мобільність, високий рівень розвитку структури та інститутів, лаконічність, чіткість викладення правових норм. Характеризуючи цей ступінь римського права, слід виділити закріплення в ньому абсолютного права приватної власності, в тому числі на рабів, тенденцію до нівелювання прав станів і пом'якшення жорстких покарань. Класична форма римського права віддзеркалює істотні зміни, що відбулися в його структурі і змісті, техніці вираження правових норм, в правовій культурі³.

Для класичного римського права характерний був високий рівень розвитку цивільно-правових інститутів, юридичної техніки, точність формулювань, обґрунтованість рішень. Водночас численні галузі римського права не були систематизовані. Вони формулювалися в актах, що приймалися народними зборами, в постановках сенату, едиктах магістратів, насамперед преторів, а також в практичній діяльності юристів. Найбільше значення для розвитку римського приватного права мали два останні джерела.

Важлива роль претора в розвитку приватного права полягала в попередньому розгляді майнових спорів, в ході яких він вирішував питання, чи можна певній претензії надавати судовий захист, чи відмовити в такому захисті. При позитивному рішенні він давав судді «формулу» для керівництва, тобто юридичну кваліфікацію спору, яка містила загальні вказівки щодо того, як слід вирішувати справи даного виду. Цю діяльність преторів було покладено в основу правил, які формулювалися ними в публічних оголошеннях (едиктах) при вступі на посаду. Найбільш вдалі їх положення переходили з одного едикту до іншого, набували характеру права. Таким чином, хоч претор і не міг скасовувати старі закони і встановлювати нові, він мав практичну можливість, з огляду на доцільність, вносити поправки, зміни, доповнення до існуючих законів. На основі діяльності преторів і склалася система так званого преторського права (*jus praetorium*, *jus honorarium*). Діяльність претора сприяла і формуванню права народів (*jus gentium*), яке протиставлялося римському національному праву (*jus civile*)⁴.

Не менш важливу роль в розвитку римського класичного права відіграли римські юристи, які були радниками посадових осіб. Вони складали формуляри договорів, що укладалися приватними особами, надавали юридичну допомогу своїми порадами і готували відповіді на юридичні запитання, які ставили приватні особи. Таким чином, юристи тлумачили право і одночасно заповнювали прогалини в праві.

З переходом до принципату роль юристів у правотворчості зростала, варіанти вирішення юридичних питань, які містилися в їхніх консультаціях, на практиці набували обов'язкового характеру не тільки для тих справ, у зв'язку з якими вони надавалися, але стали поширюватися на всі аналогічні випадки. Варіанти вирішення пев-

них казусів ставали нормами права. Діяльність юристів набула значення самостійної форми правотворчості⁵.

У період принципату формується таке важливе джерело права, як правотворча діяльність принцепса і його чиновників. До Діоклетіана установлення принцепсів в різних формах (едикт, декрет, рескрипт, мандат і т.ін.) хоч і були загальнообов'язковими, однак не вважалися законами, і самі принцепси не були безпосередньо законодавцями. Як один із вищих магістратів, принцепс користувався правом *jus edicendi* та широкими можливостями впливу на правотворчу діяльність народних зборів і сенату.

Разом із зміцненням влади принцепсів їх конституції починають прирівнюватися до закону. З середини II ст. вважається, що воля імператора, незалежно від форми її вираження, рівносильна закону і є джерелом *jus civile*. З часів Діоклетіана необмежена законодавча влада зосереджувалася в руках імператорів.

Серед імператорських законів розрізняли едикти, рескрипти, декрети, орацію (пропозиції сенату), мандати і прагматики (акти, що видавалися стосовно окремих випадків, але мали нормативний характер)⁶.

Третій етап розвитку римського права відповідав часу пізньої римської державності (V — VI ст. н.е.). Римське посткласичне право враховувало основні результати попереднього розвитку права. На даному етапі вдосконалюється юридико-технічний стан права, підвищується теоретичний рівень його розробки. Юристи більш глибоко розробляють правові принципи і поняття, намагаються надати правовим нормам широкого, узагальненого змісту.

Водночас спостерігається й інша, негативна тенденція, яка зачепила всі галузі права: посилюються правообмеження залежно від віросповідання, зміцнюється становий поділ суспільства, кримінальне право набуває все більш терористичного характеру. Посилюється роль права як інструмента ідеологічного впливу на маси, змінюється і мова права. Точні формулювання замінюються розпливчатыми фразами, відбувається змішування юридичних термінів, які раніше чітко відокремлювалися один від одного. В право проникають норми місцевого, звичаєвого права, а також правові погляди народів, що населяли імперію, зокрема греків, сірійців, балканських народів. Римське право втрачає універсальний характер і пристосовується до відносин ранньофеодального суспільства.

Відбуваються суттєві зміни джерел права. З їхнього числа виключаються постанови народних зборів. Втрачають значення окремих джерел права едикти магістратів. Вирішення правових питань зводиться до посилання на численні твори класичних римських юристів. Імператори Феодосій II і Валентиніан III зменшили кількість обов'язкових для посилання на них в судах творів римських юристів. Згідно із законом 426 р. про цитування (*Lex Valentiniana allegatoria*) набували обов'язкової сили висловлювання з питань права тільки п'яти римських юристів — Гая, Папініана, Павла, Ульпіана і Модестіна. Цей закон також допускав можливість керуватися творами і тих римських юристів, на яких в працях згаданих п'яти юристів були зроблені посилання. Наслідком стала повна сваволя в судах.

Установлення (конституції) принцепсів і імператорів стали підлягати кодифікації вже в III ст. Приблизно в 296 р. було складено приватний збірник, так званий Кодекс Грегоріана. До нього увійшли імператорські конституції від Адріана до Діоклетіана (з 196 р. до 296 р.). Кодекс розділено на книги і титули. Ця праця мала історичний характер. Написано її було в Східній Римській імперії в часи Діоклетіана. Наприкінці III ст. було укладено ще один приватний збірник — Кодекс Гермогеніана. Цей Кодекс розділено тільки на титули. Написано його також у Східній Римській імперії. До Кодексу Гермогеніана увійшли конституції Діоклетіана, але пізніше його було доповнено матеріалами, запозиченими із законодавства Західної Римської імперії.

Обидва ці Кодекси до нас не дійшли. Збереглися тільки деякі уривки з них, які містяться в збірниках, укладених пізніше.

У 438 р. було офіційно видано Кодекс імператора Феодосія II, який являв собою зібрання конституцій з часів Костянтина і законодавства самого Феодосія II. Кодекс було видано в Східній Римській імперії, але він набув сили і в Західній Римській імперії.

Кодекс Феодосія II — це зібрання конституцій, що були видані, починаючи з часів Костянтина (IV ст.). Він доповнював Кодекси Грегоріана і Гермогеніана й складався із 16 книг, які поділялися на титули. В кодексі міститься понад 3000 конституцій в скороченому вигляді, а деякі з них навіть змінені. До сьогодні зберігся майже повний текст Кодексу у вигляді витягів з більш пізніх збірників та рукописів окремих частин.

Після видання Кодексу Феодосія законодавча діяльність східно-римських імператорів тривала, але нові збірники конституцій більше не створювалися. Про ці конституції ми маємо уявлення лише на підставі витягів з них, що містяться в Кодексі Юстиніана.

У IV—VI ст. з'являється кілька неофіційних юридичних збірників. Серед них найбільш відомий Сирійсько-римський законник, укладений в останній чверті V ст. Цей збірник містив головним чином конституції імператорів і уривки з творів римських юристів, регулював питання приватного права. Щодо питань спадкового права Кодекс цілком ґрунтувався на місцевих звичаях.

Наступний збірник — *Fragmenta Vaticana*. Свою назву він одержав від назви того місця, де його знайшли. В 1821 р. у ватиканській бібліотеці натрапили на збірку уривків творів юристів і деяких конституцій на 28 сторінках. Початок рукопису не зберігся. Написано його було в IV — на початку V ст. Доказів більш пізньої переробки тексту не виявлено.

У вигляді уривків до нас дійшов текст іншого збірника — *Сентенції Павла*. Це короткий перелік юридичних правил без пояснень, коментарів і посилань.

Наступний збірник відомий під назвою «Порівняння Мойсеевих і Римських законів». Укладено його було в IV ст. або на початку V ст. Невідомий автор порівнював біблійське законодавство з текстами відомих римських юристів. На початку кожного титулу цитується певне правило із законодавства Мойсея (в латинському перекладі), далі наводяться цитати із творів римських юристів або уривки з конституцій, які стосуються цього самого питання.

Останній збірник даного періоду — це так звані «Консультації деякого старого юрисконсульта». Цю назву дав збірці в XVI ст. Куяцій, який її видав. Збірник являє собою відповіді якогось невідомого юрисконсульта з різних питань цивільного права. Укладено його наприкінці V — на початку VI ст. Джерелом збірника є *Сентенції Павла*, *Кодекси Грегоріана*, *Гермогеніана* і *Феодосія*⁷.

У державах, що утворилися на уламках Західної Римської імперії, також були укладені збірники права, що ґрунтувалися на джерелах права, які мали римляни. Ці збірники відомі під загальною назвою *Leges romanae*. Найбільш відомі три, укладені на початку VI ст.

1. *Codex* або *Edictum Theodorici*. Цей збірник укладено в 500 р. за наказом остготського короля Теодорика для Італії. Він складається із 154 статей. Діяв цей кодекс недовго: Юліан, після перемоги над остготами, ввів в Італії своє власне законодавство.

2. Більш важливе значення мав збірник під назвою *Breviarium Alarici* або *Lex romana Visigothorum*. Укладено його було в Вестготській державі, що охоплювала південну Францію, північну Іспанію і частину Італії. Король цієї держави Аларіх II наказав у 506 р. особливій комісії скласти збірник, до якого увійшли витяги з постанов римських імператорів та з творів римських юристів.

3. *Lex romana Burgundionum* або *Gundobada*. Цей збірник складено не пізніше 517 р. в королівстві Бургундському. Римські джерела, що увійшли до цього збірника, дуже перекручені⁸.

Імператор Юстиніан за роки свого правління (527—565 рр.) продовжив роботу Феодосія II і здійснив кодифікацію, в результаті якої було видано кодекси конституцій першої (529 р.) і другої (534 р.) редакцій, *Дігести* або *Пандекти* (533 р.), *Інституції* (533 р.). Після цих публікацій Юстиніан видав цілу низку нових законів (*novellae leges*). Сукупність перерахованих правових пам'яток (кодексів, інституцій, дігест і новел) і створює *Звід законів імператора Юстиніана* — *Corpus juris civilis*, який слугував основним джерелом наступної рецепції римського права в ряді європейських країн.

З ім'ям імператора Юстиніана пов'язана найважливіша в Римській імперії спроба кодифікації римського права. Юстиніан (слов'янин за походженням на ім'я Управда) продовжив і завершив справу Феодосія II, який намагався здійснити повну кодифікацію конституцій і творів римських юристів.

Одна з основних причин створення *Зводу законів* — це бажання влади за допомогою правових засобів забезпечити існуючий порядок. Зведення римського права в кодекс продиктовано було і практичними потребами: необхідністю зібрати в одне ціле всі юридичні тексти, систематизувати і класифікувати весь правовий матеріал, що в них містився, виключити правові норми, які вже не застосовувалися, внести ясність у численні суперечливі юридичні приписи і надати їм однакової форми, нарешті, досягти чіткості, стабілізувати застосування права і таким чином створити ефективне знаряддя регулювання суспільних відносин.

Задум створення Зводу законів належав імператору Юстиніану. Але основну роботу з проведення систематизації права було покладено на юриста Трибоніана. Юстиніан усвідомлював грандіозність масштабів роботи. Тільки на укладення Дігест спочатку відводилося 10 років. Однак Трибоніан з шістнадцятьма своїми помічниками і штатом технічних працівників виконав цю роботу за короткий строк — з 528 р. до 534 р.⁹

Звід законів містить три основні частини — Кодекс, Дігести та Інституції. Кодекс, тобто зібрання імператорських конституцій, був першою за часом створення частиною кодифікації. На початку 528 р. було створено комісію для укладення Кодексу. Ця комісія повинна була переглянути всі попередні кодекси імператорських постанов, всі постанови, видані після них, а вже потім скласти збірник. Через рік робота комісії була завершена і проголошена під назвою Кодексу Юстиніана. В квітні 529 р. цей Кодекс вступив в силу. Всі інші кодекси втрачали чинність. Цей Кодекс був першою кодифікаційною працею Юстиніана, він набув визнання під назвою "Codex vetus". Текст Кодексу в першій редакції до нас не дійшов.

Після вступу в силу Кодексу Юстиніана протягом декількох наступних років було видано сотні важливих постанов, що внесли значні зміни до діючого законодавства. Тому вже в 534 р. було укладено новий Кодекс. Наприкінці 534 р. він вступив в силу. Цим Кодексом, що одержав назву Codex repetitae praelectionis, дія попереднього Кодексу припинялася. Джерелом даного Кодексу були постанови п'ятидесяти двох римських імператорів, починаючи з Елія Андріана і закінчуючи Юстиніаном, а також окремі витяги з творів юристів. Кодекс складався з 12 книг.

Книга 1 присвячувалася церковному праву, а також правам і обов'язкам державних службовців, книги 2—8 — приватному праву, книга 9 — кримінальному праву, книги 10—12 — адміністративному праву. Кожна книга поділялася на титули (всього близько 765 титулів), а титули — на фрагменти, які називалися конституціями. В кожному титулі конституції розміщувалися в хронологічному порядку. Деякі конституції пізніше (за часів глосаторів) були розділені на параграфи. На початку кожного фрагмента позначено ім'я імператора, котрий був автором даної конституції. Конституції, які були адресовані окремим особам, але увійшли до Кодексу, набували загальнообов'язкової сили.

Друга частина кодифікації — Дігести або Пандекти. Повна їх назва «Володаря нашого священного принцепса Юстиніана права, вибраного і зібраного із всього давнього права Дігест або Пандект, книга 1-а».

Наприкінці 530 р. Юстиніан доручив Трибоніану створити комісію для укладення збірника творів римських юристів, які користувалися правом *jus respondendi*, тобто «правом відповіді». Відповіді або поради юристів, які вже згадувалися, мали офіційний характер. Вони були обов'язковими для посадових осіб — магістратів і суддів. У грудні 533 р. комісія завершила роботу. Збірник, відомий під назвою *Digesta seu Pandectae*, вступив в силу в грудні 533 р. Слово «digesta» походить від лат. *digerere* — розділяти (*digerere in partes*) — розділяти і приводити в порядок або систему). Грецьке слово "pandectae" перекладається як "повне зібрання, яке все в собі вміщує"¹⁰. Дігести і пандекти є цілком рівноправними назвами.

Пандекти — це витяги з 2 тис. творів тридцяти дев'яти римських юристів. Замість 3 млн. рядків, що містилися в 2 тис. книг юристів, комісія звела текст до 150 рядків. Найбільшу кількість витягів було зроблено з творів Ульпіана (близько третини всього обсягу збірника), Павла, Папініана, Юліана, Цервдія Сцеволи, Помпонія, Гая і Модестіна. Майже всі цитовані юристи жили в період Імперії, більшість з них — за часів принципату. Зустрічаються в Дігестах уривки з творів більш ранніх юристів, зокрема Лабейона, Альфена Вара.

Основним змістом Дігест є фрагменти, що стосуються приватного права. Важливе місце також посідають питання публічного права і загальної теорії права. Із творів римських юристів витяги робилися такі: казуїстичні; зібрання формул процесуального характеру; коментарі на власні джерела права (на Закони XII таблиць), преторські едикти, окремі закони, постанови сенату, конституції імператорів, а також коментарі до творів давніх класичних юристів та ін.¹¹

Комісія з укладення Дігест в давніх текстах робила доповнення, зміни або пропуски застарілого матеріалу. Такі поновлення називаються інтерполяції (від лат. *interpolare* — підновлювати). В тексті кодифікації Юстиніана цей термін не зустрічається. В пізніші часи інтерполяції, зроблені комісією Трибоніана, стали

називати *emblemata Friponiani* (грець. *emblema* — вставка, прикраса, мозаїка).

Основними видами інтерполяцій були такі:

1) зміна тексту по суті: доповнення до нього, обмеження сфери застосування того чи іншого правила (обмежувальні інтерполяції), заміна норми, що існувала раніше. Це найважливіший вид інтерполяцій. Вони свідчать, що візантійське право змінилося порівняно з класичним;

2) заміна або усунення найменувань скасованих інститутів або термінів, які втратили своє значення;

3) різні стилістичні зміни, що обумовлені особливостями латинської мови в VI ст. Сюди ж належать пояснення окремих термінів¹².

Робота з модернізації права проводилася також при укладенні Кодексу. Комісія переробляла цитований текст, скорочувала його, робила вставки для коментування тексту, доповнювала текст новими юридичними визначеннями. При цьому викреслювали застарілі слова і заміняли їх новими.

Дігести склалися з 50 книг, книги поділялися на титули, що мали особливі заголовки, в кожному титулі містилися фрагменти або *leges*, що склалися із заголовка (*inscriptio*), в якому були позначені ім'я юриста і назва твору, з якого уривок запозичено.

50 книг Дігест можна розділити на сім частин. Книги 1—4 присвячені загальним визначенням — вченню про право взагалі і окремі правові інститути. Книги 5—11 — про право власності і його захист. Книги 12—19 — зобов'язальне право (договори позики, найму, купівлі-продажу та ін.). Книги 20—27 — заставне право, проценти, докази, укладення шлюбу, придане, подарунки між подружжям, розлучення, опіка і піклування. Книги 28—36 — заповідальний відказ. Книги 37—44 офіційної назви не мають, вони є продовженням попередньої частини. Книги 45—50 також не мають назви, вони присвячені різним за характером і змістом положенням. Всі книги, за винятком книг 30—32, поділяються на титули. Всього титулів 432.

Назви деяких титулів Дігест співпадають з назвою окремих титулів Кодексу. Це свідчить про певний зв'язок системи Дігест і Кодексу. Фрагменти одержали назву *leges* — закони. Це були витяги з творів юристів. Кожен фрагмент містив витяг з певної конк-

ретної праці юриста. Основний зміст Дігест складали фрагменти, що стосувалися приватного права.

Юстиніан вважав Дігести саме законодавчим збірником, офіційним актом. Посилання на старі джерела права заборонялися. Юстиніан заборонив навіть писати коментарі до Дігест, вважаючи, що вони можуть загрожувати дійсному змісту закону. Допускалися лише буквальні переклади грецькою мовою, зведення кількох титулів в один. Дозволялося робити невеликі витяги з оригіналу і короткі показники змісту. Імператор ставав єдиним тлумачем законів. В усіх сумнівних випадках судді повинні були звертатися до імператора за роз'ясненнями. Порухення заборони щодо коментування розглядалося як фальсифікація і передбачало покарання. Така заборона коментування Дігест вела до ототожнення права і закону, в результаті виключалися порушення закону під виглядом його тлумачення.

Дігести є найважливішим джерелом пізнання права Давнього Риму. Саме Дігести слугували основним джерелом для рецепції римського права, а тому протягом століть вони були чинним правом в ряді країн Західної Європи. Дігести слугували прикладом для кодифікації буржуазного права.

Третя частина Зводу Юстиніана — Інституції (*Institutiones*) — офіційний підручник цивільного права, в якому були викладені основи римського права. Цей підручник мав силу закону. Інституції набули законної сили в 533 р.

З виданням кодифікованих збірників не припинилася законодавча діяльність Юстиніана. За період з 535 р. по 565 р. Юстиніан видав близько 170 конституцій, які тільки після його смерті були систематизовані. Їх прийнято називати новелами — *Novellae constitutiones*. Більшість новел стосується питань публічного і церковного права, меншу частину присвячено приватному праву. Деякі новели просто тлумачили існуючі закони, що стосувалися зовнішньої форми новел, та кожна з них складалася з трьох частин: передмови, основної частини і висновку. Основна частина поділялася на глави. Такий поділ робили переважно кодифікатори новел. Сам же Юстиніан поділив лише деякі новели. До наших часів дійшли три збірники новел:

1) Збірник із 124 новел. Це приватне видання професора права в Константинополі, що одержало назву *Epitome Juliani*.

2) Збірник із 168 новел. Його було складено за часів імператора Тіберія II (578—582 pp.).

3) Збірник із 134 новел. Цей збірник відомий під назвою *Authenticum* або *Liber authenticorum*. Його укладено латинською мовою. Вважається, що цей збірник мав значення офіційного документа¹³.

Видання новел свідчить, що вже сам Юстиніан усвідомлював: його постанови, які були кодифіковані, не можуть залишатися незмінними і регулювати суспільні відносини в усі часи.

Після кодифікації Юстиніана кодифікаційні роботи в Східній Римській імперії протягом трьох століть обмежувалися неофіційними перекладами Зводу Юстиніана грецькою мовою і коментарями. Виникали розбіжності між кодифікованим законодавством і численними постановами, виданими після кодифікації. З'явилася потреба об'єднати все діюче законодавство в один систематичний збірник. За цю справу взявся Василь Македонський (867—886 pp.), котрий поставив собі за мету звести в одне ціле всі частини законодавства Юстиніана. Ця праця не була завершена за життя Василя Македонського, її продовжив його син Лев Філософ (886—911 pp.). Результатом його праці став збірник, відомий під назвою *Василикон*. Він складався із 60 книг, книги поділялися на кілька титулів.

Джерелом *Василикона* слугував Збірник Юстиніана. При укладенні *Василикона* об'єднувалися однорідні статті Зводу Юстиніана, усувалися суперечності між ними.

У середині X ст. *Василикон* було перероблено і доповнено новими постановами. В результаті виник новий збірник, який одержав назву *Anasapharsis*¹⁴. Водночас з'явилося інше зібрання законів, а саме — зібрання новел (з 887 р. до 893 р.), укладене за наказом імператора Льва Філософа.

У подальшому до кінця існування Візантійської імперії офіційні законодавчі збірники не видавалися. Проте видавалися збірники, укладені приватними особами. З них найбільшої популярності набула праця префекта фессалонікійського Костянтина Арменопуло, яку було названо за числом книг самим автором «Шестикнижжя» (*Hexabiblon*). В цьому збірнику (перша половина XIV ст.), викладено переважно світське право, насамперед цивільне право¹⁵.

Юриспруденція, що процвітала в античному Римі і розвиток якої було своєрідно продовжено візантійськими юристами, відродилася в Західній Європі в XII ст. Початком цього процесу стало заснування Ірнерієм (1065—1125 pp.) школи глосаторів в Болоньї. Метою цієї школи стало вивчення з першоджерел власне римського права без норм, які в подальшому до нього додали. Саме того часу Збірник і одержав назву *Corpus juris civilis* — Збірник цивільного права. В кодифікації Юстиніана ця назва не зустрічається. Ірнерія та інших викладачів римського права стали називати глосаторами (від глос — пояснювальні примітки, які вони приписували до своїх примірників тексту). Ці примітки спочатку писалися між рядками, а потім на полях. Поступово глоси набували форми коментарів.

Кодифікація Юстиніана набула визнання і розповсюдження в усьому світі. Перше друковане видання всієї кодифікації Юстиніана під назвою *Corpus juris civilis* було здійснено в 1583 р. Діонісієм Готофредом.

Слід зауважити, що назва *Corpus juris civilis* була дана немов би паралельно з назвою іншого зводу — *Corpus juris canonici* (Збірник канонічного права). В 1151 р. в Болоньї монах Граціан склав тематичний збірник, що містив в основному запис діючих норм церковного права, а також коментар до них. Цей збірник одержав назву Кодекс (декрет) Граціана. В 1582 р. було видано Збірник канонічного права, що являв собою доповнене і перероблене видання Кодексу Граціана. Взагалі ж назва *Corpus juris canonici*, як спільна назва для всіх збірників норм, що слугували підставою для діяльності церкви в духовній і світській юриспруденції і які визначали її устрій в середні віки, вживалася і раніше, ще з початкових моментів розвитку канонічного права. Остаточно ця назва встановилася лише в XVII ст. стосовно цілісного видання всіх джерел канонічного права.

На XI—XII ст. припадає початок рецепції (від лат. *receptio* — прийняття) римського права. Історично перші кроки рецепції — це вивчення римського права. Її основне призначення полягає у використанні досвіду минулого в процесі створення нового права. Саме вивчення римського права за Зводом законів імператора Юстиніана в болонській школі мистецтв було однією з перших спроб рецепції права.

На першому етапі рецепції виникла школа «постглосаторів», на діяльності яких позначилося пристосування римського права до використання в судах. В працях пізніх глосаторів починає переважати компіляторська і систематизуюча робота з римським правом. Разом з пристосуванням римського права до практичних потреб відбувається перекручення його змісту. В середині XIII ст. Аккурсія об'єднав всі існуючі глоси і склав витяг (зведену глосу), відомий під назвою *Glossa Ordinaria*. Ця праця набула важливого значення, з її завершенням лише ті місця в джерелах права вважалися такими, що мають силу закону, які було глосовано. З часом праця Аккурсія витіснила глоси його попередників. Римське право стало відомим вже не з перекладів, а з коментарів Аккурсія.

Однак навіть будучи коментованим, римське право все ще залишалося надто складним, щоб його можна було застосовувати для практичних потреб. Тому з XIV ст. широкого поширення набуло коментування глосів. Окремі юристи складали правові збірники, які містили діючі норми місцевого і римського права в систематизованому вигляді.

У Німеччині таким збірником було Саксонське зерцало (XIII ст.). Цей збірник, укладений в Саксонії Ейке фон Ренгомом, мав силу в судах, його дія поширювалася також на Північну Німеччину. Інший збірник, укладений в Німеччині, — Швабське Зерцало.

Поряд із збірниками законів, що мали загальне значення, склалися і місцеві збірники (*Landrechte*), а також збірники законів окремих міст (*Stadtrechte*). З'являється також значна кількість творів, які більш або менш повно викладають римське право. Ці твори називалися пандектами, а перероблене ними римське право — пандектним правом, або «сучасним римським правом» (*usus modernus pandectarum*).

Рецепція римського права в Німеччині зачепила перш за все сферу кримінального права і процесу, а також цивільне право. У 1532 р. було укладено «Кароліну» (*Constitutio criminalis Carolinae*)¹⁶ — найбільш відомий кодекс феодального кримінального і кримінально-процесуального права Німеччини. В цьому кодексі широко застосовувалися абсолютно невизначені санкції, майже дослівно повторювалися деякі римські кримінально-правові формули, а також окремі аспекти розуміння необхідної оборони, або принципу таліона, що були поширені в римському праві. В «Кароліні» є чимало

посилань на «імператорське право», «загальне право імперії», під яким розумілося насамперед змінене римське право.

Вплив римського права позначився і на кримінальному процесі. Інквізиційний (розшуковий) процес мав свої витоки в діяльності сеньйоріальних і королівських судів ще в Каролінгській монархії. Всі запозичення окремих процесуальних форм із праць італійських церковних і світських криміналістів не змінюють того основного положення, що «Кароліна» ґрунтувалася на німецькій феодальній судовій практиці¹⁷.

Рецепція в сфері цивільного права знайшла своє відбиття в Пруському цивільному Уложенні, яке вступило в силу з 1 червня 1794 р. і дія якого поширювалася на всі пруські володіння. Уложення регулювало не тільки питання цивільного права, а й широке коло питань права публічного. Складалося Уложення з двох частин, поділених на титули, титули, в свою чергу, поділялися на параграфи.

Як нормативний акт Уложення мало ряд недоліків. Це передусім майже повна відсутність юридичних термінів, а як наслідок — невизначеність права. Звертає на себе увагу надмірна казуальність Уложення, для кожного окремого випадку формулюється спеціальне правило. В Уложенні містяться не тільки загальні положення, з яких на основі тлумачення можна зробити висновки, а тут же знаходимо готові висновки, переповнені множиною деталей, через які важко простежити загальні керівні правові начала.

Перед Німеччиною XIX ст. постали дві проблеми: 1) модернізація і кодифікація права в межах держав—членів федерації; 2) встановлення однакового права на території всієї Німеччини.

Утворений за рішенням Віденського конгресу (1814 — 1815 рр.), Германський союз складався із 39 членів: 35 суверенних держав і 4 «вільні міста» (Гамбург, Любек, Бремен, Франкфурт-на-Майні). Союз охоплював всю територію колишнього Рейху, в тому числі території Австрії і Прусії. Це була конфедерація — вільне об'єднання суверенних держав. Деякі держави прийняли конституції в перші роки після Віденського конгресу: Баварія — в 1818 р., Вюртемберг — в 1819 р.; Гессен — в 1820 р. Ці конституції були «даровані» монархом, вони гарантували особисте правління останнього.

В окремих німецьких державах діяли різні правові норми. Тому вже на початку XIX ст. гостро постала проблема кодифікації.

Важливе місце в історії кодифікації права посідає Австрійське цивільне уложення (1811 р.). Підготовка цього Уложення розпочалася ще за часів імператриці Марії Терезії, яка бажала створити свою кодифікацію, засновану на природному праві. Праці створеної нею комісії було покладено в основу проекту Уложення, яке було затверджено 1 червня 1811 р. і вступило в силу з січня 1812 р.

Вплив теорії природного права в Австрійському цивільному уложенні не викликає сумніву. В § 7 Уложення зазначено: «Слід брати до уваги не тільки буквальний зміст норми, а й справжні наміри законодавця, а при прогалині в законі — природно-правові принципи». Розвитку тези слугував § 16, який містив визнання природжених прав особи, які виявляються за допомогою розуму: «Кожна людина має природжені права, які визнаються розумом, а тому кожен повинен вважатися особистістю»¹⁸.

Визнання природного права означало засудження рабства, кріпосного стану і було кроком по шляху визнання буржуазної ідеї рівності перед законом. Посилання на природне право використовувалося також для того, щоб дати свободу суддям при розгляді справ.

Доктрина природного права вбачала в праві гарантію свободи окремої особи. Тому укладачі Уложення за основу останнього взяли не правовідносини, а окремі права і визначили способи, якими суб'єктивні права набуваються і втрачаються.

При визначенні речей Австрійське цивільне уложення повторює римське право: «Річчю вважається все те, що не є особою і слугує задоволенню людських потреб»¹⁹. Таким чином, поняттям «речі» охоплюються як живі, так і неживі, майнові і особисті немайнові об'єкти, не тільки речі у власному розумінні, а також юридичні відносини і права. Отже, згідно з Уложенням предметом володіння можуть бути всі речі, як матеріальні, так і нематеріальні.

Заслугує на особливу увагу наведене в Уложенні визначення права власності. Це право охоплює не тільки право розпорядження само по собі, а також право розпорядження речами, аж до виключення будь-якої іншої претензії.

Договір визначався як угода двох чи більше осіб, укладена з метою здійснення їх законних інтересів. Декларувалася свобода договору і рівність сторін, які його укладають.

Уложення написано дуже стисло, без казуїстичних подробиць.

З 1 березня 1865 р. вступило в силу Саксонське цивільне уложення. Звертає на себе увагу та обставина, що за основу Уложення береться не система окремих прав, а система правовідносин. Саксонське цивільне уложення будується згідно з так званою пандектною системою. При цьому правовий матеріал розміщується так: спочатку загальна частина, потім розділи: «Речове право», «Зобов'язальне право», «Сімейне право», «Спадкове право».

Уложення складається з 5 частин. Частина перша містить 6 розділів: 1) про закони; 2) про осіб; 3) про речі; 4) про дії; 5) про права; 6) про забезпечення і охорону прав. Друга частина, яка складається із 6 частин, регулює питання речового права. Третю частину присвячено правам, що витікають із зобов'язань. Четверта частина регулює питання сімейного права і опіки. В п'ятій частині закріплено питання спадкового права.

У цьому Уложенні також чимало недоліків. Це численні суперечності між окремими постановами, відсутність чіткої внутрішньої системи, помилкові і неоднозначні висловлювання.

Програма кодифікації у Німеччині в XIX ст. впродовж тривалого часу зустрічала рішучий опір головним чином з боку Меттерніха і організованого ним Священного союзу. Заперечувалася сама ідея буржуазної кодифікації. На території Німеччини до 1900 р. застосовувалися: в пруських землях — Земське уложення (Landrechte) 1794 р.; в Рейнській області і Бадені — Французький цивільний кодекс; на решті територій переважало рецептоване римське право, яке складало основну частину «загального права». У сфері кримінального права також переважав партикуляризм. У 1813 р. в Баварії було введено в дію Кримінальний кодекс за редакцією А.Фейербаха. В 40-і роки XIX ст. прийнято кримінальні кодекси в Пруссії, Бадені, Саксонії та ін. У цих кодексах передбачалася ліквідація інквізиційного процесу, закріплювались принципи процесуальної гласності й усності, вводився інститут присяжних.

Проблема кодифікації німецького цивільного права виникла вже в 1814 р. в ході дискусії, яку розпочали професори Гейдельберзького університету. Вони домагалися прийняття єдиного для Німеччини Цивільного кодексу. Але проти них виступив К.Ф. Савіньї, який вважав кодифікацію неприпустимим втручанням в законотвірний процес правотворчості. Він стверджував, що кодифікація

шкідлива, оскільки позбавляє юридичної сили право, яке складалося в Німеччині протягом тривалого історичного періоду. Це право, на його думку, має переваги над уставним Зводом законів, бо воно виходить з «духу нації». На думку К.Ф. Савіні, кожне нове слово законодавця ускладнює природний хід еволюції права і заважає йому бути гнучким. К.Ф. Савіні, як відомо, був одним із засновників історичної школи права, яка панувала в правовій науці протягом кількох десятиліть, причому не лише в Німеччині. Прихильники цієї школи намагалися з'ясувати не стільки те, яким має бути право, скільки те, з чого воно складається. З цієї причини вони займали негативну позицію стосовно правотворчості і кодифікації. Водночас, із історичної школи права розвинулася пандектика — наука, яка вивчала римське право на формально-догматичній основі. Пандектика сприяла формуванню правової термінології. Це відіграло важливу роль при здійсненні «великої німецької кодифікації», яку і було завершено наприкінці XIX ст. в формі Німецького цивільного кодексу (Уложення)²⁰.

В середині XIX ст. історична школа права втратила своє панівне становище і поступилася місцем позитивістським школам і напрямкам. На противагу поглядам прихильників історичної школи, позитивісти відмовляються від поділу права на «живе» і таке, що виходить від законодавця. Наука, на думку позитивістів, не створює право, а лише коментує і систематизує його. Німецький позитивізм сприяв кодифікаційним роботам, представники його підтримували нову цивільно-правову систематику.

1 січня 1871 р. в Німеччині було проголошено Другу імперію. Конституція 16 квітня 1871 р. закріпила федеративний державний устрій Німеччини. З'явилася потреба уніфікувати право. В 1871 р. вступив в силу загальнонімецький Кримінальний кодекс; в 1877р. — Кримінально-процесуальний і Цивільно-процесуальний кодекси; в 1897 р. — Торговельний кодекс.

Реальну роботу з кодифікації цивільного права було розпочато лише із створенням другого Рейху. Робота над укладенням кодексу розпочалася ще в 1874 р., а була завершена в 1896 р. Германське цивільне уложення (*Bürgerliches Gesetzbuch*) вступило в силу з 1 січня 1900 р. В його основу покладено те германське право, яке ґрунтувалося на досягненнях римського права. Це був кодекс, на якому вплив римського права позначився більше, ніж на будь-якому іншо-

му буржуазному кодексі. Уложення будується за так званою пандектною системою, яка, порівняно з інституційною системою, закріплює більш детальний поділ права на галузі (речове, зобов'язальне, сімейне, спадкове). Пандектна система передбачає також виділення загальної частини як для Кодексу в цілому, так і для кожного з його розділів. Це дало можливість уникнути повторень і зменшити кількість посилань. Нововведенням було включення до Кодексу (вперше в історії кодифікації цивільного права) загальної частини, яка являла собою першу книгу Кодексу.

Характер Кодексу 1900 р. визначався тим, що в його основу було покладено принципи юридичного позитивізму — напрямку в правознавстві, який базувався на формально-догматичному методі і своїм завданням вважав дослідження форми правових норм, а також формулювання правових понять, що витікають із самого діючого права, але не пов'язані з будь-якими позаправовими явищами. Юридичний позитивізм ставив знак рівності між правом і законом.

Германське цивільне уложення складають п'ять книг: «Загальна частина», «Зобов'язальне право», «Речове право», «Сімейне право», «Спадкове право». Ці книги поділяються на 2385 параграфів. З точки зору юридичної техніки і способу викладення норм Уложення містить приписи загального характеру, в більшості випадків обмежується формулюванням лише основних принципів, не вдаючись до казуїстичного регулювання окремих випадків. В Уложенні міститься чимало неоднозначних висловлювань, написане воно дуже складною мовою, важкою для розуміння. Статті Уложення перевантажені науковими термінами, посиланнями на інші статті.

Германське цивільне уложення в цілому виходить із формальної рівності перед законом, свободи і недоторканності приватної власності. Але при вирішенні окремих питань цивільного права можна простежити зв'язок з римським правом. Як справедливо зазначав В.А.Савельєв, в Уложенні є відступи від принципу найбільш необмеженого права приватної власності, найбільш повної сили договору²¹.

Германське цивільне уложення взяло під захист все те, що залишилося від феодалізму. Були узаконені архаїчні фідеїкоміси, залишалися лени і родові маєтки, напівфеодальні форми експлуатації

селянства. Водночас компроміси і взаємні поступки наклали відбиток на характер Німецького цивільного уложення і визначили його зміст. В Уложенні віддається належне не лише економічному лібералізму, а й патріархально-консервативним відносинам; зважається й на те нове, що приніс період імперіалізму. Про це свідчить, наприклад, детальна регламентація правового статусу юридичних осіб і обмеження прав середніх і дрібних земельних власників в інтересах монополістичного капіталізму; констатується визнання зобов'язань на користь третіх осіб.

У Германському цивільному уложенні право не протиставляється моралі. Так, буржуазна ідея «соціальності» права знаходить своє вираження в § 226, де зазначено: «Не допускається застосування права, якщо метою такого застосування може бути тільки завдання шкоди іншому». Межі дії цього положення були дуже обмежені, оскільки єдиною метою незаконної дії може бути лише шкода. Розпливчатість і гнучкість багатьох положень Германського цивільного уложення не завадили законодавцю реалізувати в цивільному праві найважливіші вимоги буржуазії — забезпечення стабільності цивільного обороту, надійний захист інтересів власників.

Разом з Германським цивільним кодексом (Уложенням) з 1 січня 1900 р. вступило в силу і Германське торговельне уложення, яке складалося з чотирьох книг: «Про купецький стан», «Про торговельні товариства», «Про торговельні угоди», «Про морську торгівлю».

Чимало елементів Німецького права можна знайти в Швейцарському цивільному кодексі (Уложенні) 1907 р. Це перший загальнофедеральний Кодекс цивільного права. До нього кожен швейцарський кантон мав своє цивільне законодавство.

Швейцарське цивільне уложення складалося з чотирьох книг: «Права осіб», «Сімейне право», «Спадкове право», «Речове право». На відміну від Німецького цивільного уложення, в Швейцарському цивільному кодексі не було загальної частини. Відсутній був також розділ, присвячений зобов'язальному праву — воно регулювалося загальнофедеральним Законом про зобов'язання 1881 р.

В 1911 р. було введено в дію новий Закон про зобов'язання, який став доповненням Кодексу. В результаті кодифікація набула цілком закінченого вигляду. Нововведенням цієї кодифікації було те, що питання торговельного права регулювалися в загальному Законі про зобов'язання. Це призвело до ліквідації характерного для

континентальної системи дуалізму приватного права. У Швейцарії спеціального торговельного кодексу не існувало.

Швейцарський цивільний кодекс і Закон про зобов'язання 1911 р. свідчать про подальші зміни буржуазних поглядів на джерела цивільного права. Вони не тільки містять велику кількість «каучукових» формулювань, а й відверто посиляються на звичай цивільного обороту і на суддівський розсуд як на джерело права. Так, у ст. 1 Кодексу зазначено: «Якщо в законі не може бути знайдено відповідну постанову, то суддя повинен розв'язати справу на основі звичаєвого права, а за відсутності такого — за правилом, яке він установив би, якби був законодавцем»²².

Основні положення буржуазного права у Франції були сформульовані за часів правління Наполеона. Процес формування буржуазного цивільного права завершився з прийняттям 21 березня 1804 р. Цивільного кодексу, який одержав назву Кодекс Наполеона. Відомо, що Бонапарт усвідомлював величезне юридичне значення цього документа, якому він віддавав багато сил і часу. Наприкінці життя він стверджував: «Моя справжня слава не в сорока битвах, в яких я переміг, — Ватерлоо їх всі закреслює. Але не буде і не може бути забутим Цивільний кодекс»²³.

Автори Кодексу ставили за мету поєднати писане право і звичай, тому запозичені були римські та давньофранцузькі юридичні зразки. Критерієм відбору римських юридичних зразків і давнього феодального права Франції слугувало революційне законодавство, яке закріпило економічне і політичне панування буржуазії. Складений за зразком римського Зводу цивільного права Юстиніана Цивільний кодекс згідно з інституційною системою поділявся на три частини: особи, речі, зобов'язання. Закріплювалася юридична рівність учасників правовідносин, проголошувалося право «робити все, що не заборонено законом», земля оголошувалася об'єктом купівлі-продажу, узаконювався цивільний шлюб і право розлучення.

Вплив римського права особливо відчутний в розділі, присвяченому зобов'язальному праву. Старі французькі кутюми нагадували про себе в нормах, які регулювали придбання майна, спадкування за законом, сімейне право. Королівські ордонанси відчутні в параграфах, що стосуються дарування і заповіту.

Навіть після падіння імперії Наполеона Цивільний кодекс слугував зразком для кодифікації цивільного права в Румунії (1864—1866 рр.), Італії (1865 р.), Португалії (1867 р.), Іспанії (1889 р.). Його вплив відчувається в законодавстві Аргентини, Болівії, Венесуели, Колумбії і багатьох інших південноамериканських держав, а також деяких арабських країн, зокрема Єгипту, Сирії, Лівану.

Кодифікаційні роботи у Франції не обмежувалися прийняттям Цивільного кодексу. В 1808 р. вступив в силу Кримінально-процесуальний кодекс, який утверджував принципи буржуазного змагального процесу, що прийшов на зміну інквізиційному судочинству феодальної епохи. Серед цих принципів найбільш важливі презумпція невинуватості, суд присяжних, гласність і усність процесу, вільна оцінка доказів на основі внутрішнього переконання суддів та ін. В 1810 р. у Франції було прийнято Кримінальний кодекс. В ньому детально розроблено систему видів злочинів і покарань. У цьому кодексі закріплені принципи буржуазного кримінального права²⁴.

У цій роботі не висвітлюється весь історичний досвід систематизації західноєвропейського законодавства. Досліджуються лише найважливіші кодифікації держав романо-германської правової сім'ї, оскільки саме рецепція римського права мала величезне значення для розвитку вітчизняної системи права. Історико-порівняльне дослідження законодавчих актів, розпочате в даній роботі, зокрема аналіз особливостей систематизації нормативно-правових актів в різних країнах однієї правової сім'ї, може значно збагатити юридичну науку і примножити знання про право в цілому як феномен духовної культури сучасного суспільства.

Систематизація давньоруського права велася з давніх-давен. Першим за часом створення кодексом давньоруського права була Руська Правда — найвидатніша пам'ятка права Київської Русі. Цей збірник укладено було не зразу: з XI ст. він постійно змінювався. Тому всі відкриті численні списки Руської Правди не однакові за змістом і не схожі за зовнішньою формою.

Джерелом Руської Правди були норми звичаєвого права, що діяли в Київській Русі в IX—X ст. Частина цих норм була зафіксована в збірниках права і літописах, що дійшли до нас. Про них свідчать хоча б русько-візантійські договори 911, 944 і 971 років. В них знай-

шли відбиття норми візантійського і давньоруського права, вони регулювали торговельні відносини, визначали права, якими користувалися руські купці у Візантії, встановлювали і норми кримінального права. В російсько-візантійських договорах можна знайти навіть норми найдавнішого звичаєвого права. Значна частина цих норм в переробленому вигляді увійшла в Руську Правду²⁵.

Текст Руської Правди було знайдено в літописах, а також в різних більш пізніх юридичних збірниках. До нас дійшли більш як сотня її списків, які певним чином класифіковані і мають свої назви. Так, деякі списки одержали назву залежно від місця, де їх знайшли. Наприклад, Синодальний список (зберігався в бібліотеці Синоду), Троїцький (зберігався в Троїце-Сергіївській Лаврі), Академічний (зберігається в бібліотеці Російської Академії наук). Розрізняють списки Руської Правди і за прізвищами осіб, які їх знайшли. Наприклад, Карамзинський список, Татищевський список.

Всі списки Руської Правди залежно від їхнього змісту поділяють на три редакції: Коротка Правда, Обширна Правда і Скорочена Правда. Ці редакції створювалися в різний час. В оригіналах списки Руської Правди не розділено на пронумеровані статті (лише в окремих списках маються заголовки деяких частин). І лише пізніше поділ тексту на статті було здійснено дослідниками цієї пам'ятки²⁶.

Найдавнішою редакцією Руської Правди є Коротка редакція. Вона поділяється на кілька частин: Правду Ярослава (ст. 1—18), Правду Ярославичів (ст. 19—41), Покон вірний (ст. 42), Урок мостників (ст. 43). Часом виникнення Правди Ярослава вважають 10—30-і роки XI ст., а Правди Ярославичів — 50—60-і роки XI ст. В кінці XI ст. або на початку XII ст. з'явилася Коротка Правда як єдина збірка.

Списки Короткої редакції відзначаються простотою і стислим викладом. У них джерела права, на основі яких складалася Руська Правда, зустрічаються без всяких змін. Всі статті не мають нумерації і заголовків, заголовки є тільки на початку. Списки першої редакції відрізняються від списків наступних редакцій не тільки за формою, а й за змістом: в них відсутня більша частина статей, які є в інших редакціях, але в них є такі статті, яких немає в інших списках.

Широкого поширення в Київській Русі набув збірник відносно розвинутого феодального права, що називався Обширна Правда. Створення Обширної Правди припадає на часи правління Володимира Мономаха або його сина Мстислава. Обширна Правда поділяється на дві частини: Суд Ярославль Володимирич (ст. 1—52) і Устав Володимир Всеволодича (ст. 53—121). Джерелами Обширної Правди були коротка Правда і Устав Володимира Мономаха.

Третя редакція Руської Правди — Скорочена правда — припадає не раніше як на другу половину XII ст. Вона є переробленою редакцією одного із списків Обширної Правди.

Списки другої і третьої редакцій за своїм зовнішнім виглядом відрізняються від списків першої редакції тим, що статті в них мають заголовки, вони більш деталізовані, ніж в першій редакції.

Руська Правда — це найважливіша пам'ятка феодального права. Цей Кодекс містить переважно норми кримінально-процесуального права. Кількість норм, що регулюють цивільно-правові відносини, дуже незначна. Руська Правда закріпила привілейоване становище феодалів і їхнього оточення, посилено захищала життя й майно панівного класу. Підтвердження тому — зміст статей, що стосуються відповідальності за вбивство, нанесення образ, спадкового права тощо.

Руська Правда виникла на місцевій основі і була результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі. Вважати давньоруське право зібранням норм інших держав було б помилкою. Водночас Київська Русь перебувала в оточенні інших держав і народів, які певним чином впливали на неї і на яких впливала вона. Вважають, що норми Руської Правди позначилися на розвитку права західних і південних слов'ян. Руська Правда вплинула і на становлення більш пізніх пам'яток вітчизняного права, таких, наприклад, як Псковська судна грамота, Двінська уставна грамота, Судебник 1497 р., Судебник 1550 р. і деякі статті Соборного уложення 1649 р.²⁷

Особливості суспільно-економічного і політичного розвитку держави в XV—XVI ст. викликали появу інших джерел права, важливе місце серед яких посіли новгородсько-псковське вечеве законодавство, договори Новгорода з князями, місцева судова практика, міжнародні договори. З'явилася необхідність ко-

дифікації новгородського і псковського права, яку було проведено в XV ст. Її результатом стали Новгородська і Псковська судні грамоти.

Новгородська судна грамота дійшла до нас лише в одному неповному уривку в московській редакції 70-х років XV ст., в якому містяться лише процесуальні норми.

Псковська судна грамота є найбільшою після Руської Правди пам'яткою руського феодального права²⁸. Цей документ — поєднання княжих грамот Олександра і Костянтина з подальшими приписками у вигляді постанов псковського віча XIV — XV ст., Осподи і окремих норм Руської Правди²⁹. Щодо структури Псковської судної грамоти немає єдиної думки. Одні дослідники поділяють її на дві частини, інші — на три, треті — на п'ять, четверті — на вісім і т.ін. Текст Псковської судної грамоти розроблявся поступово, проходив кілька ступенів систематизації. Останню переробку і кодифікацію псковського законодавства було проведено в середині XV ст., точніше між 1462 і 1471 рр.

Псковська судна грамота містить норми як процесуального, так і матеріального права, із якого найбільш детально розробляється цивільне право. Понад половину статей (63 із 120) присвячено нормам цивільного права. В Псковській судній грамоті міститься низка статей, які регулюють право власності. Особливу увагу Грамота приділяє захисту земельних багатств феодалів-землевласників, визначає порядок судочинства по справах про польову землю, водні угіддя і спадкування майна. Вона розрізняє володіння і право власності, яке може набуватися через купівлю, мену, давність і т.ін., визначає порядок взаємовідносин феодалів з різними категоріями залежних людей. Заохочуючи торговельні корпорації псковських купців, грамота регламентує договори, позики, дарування, знахідки та ін.

Псковська судна грамота детально зупиняється на регулюванні цивільно-правових відносин у сфері зобов'язального права. Статей, присвячених зобов'язальному праву, нараховується близько сорока. Грамота розрізняє три способи укладення договорів: усний договір, «запись» і «дошка». При укладенні деяких усних договорів необхідною була присутність «людей сторонніх», тобто свідків. «Запись» являла собою письмовий документ, копія якого здавалася на зберігання в архів Троїцького собору. Така «запись»

в судових спорах була офіційним документом, який не підлягав запереченню.

На відміну від «записі», «дошка» — це просто домашній документ, записаний на дошці. Копія такого договору не здавалася в Троїцький собор. Тому достовірність «дошки» могла заперечуватися, а в деяких випадках дошка не вважалася достовірним документом.

Псковська судна грамота досить детально регулювала питання спадкування майна. Цьому присвячено 14 статей. Розрізняється спадкування за заповітом і за законом. В спадок могло передаватися не лише рухоме майно, а й нерухоме. Переважала письмова форма заповіту.

Псковська судна грамота давала визначення злочину як шкоди, заподіяної не тільки окремій приватній особі, а й державі в цілому. Вперше в законодавстві вводиться поняття державної зради; розрізняється слідчий процес і позовний, допускається участь наймитів в судовому поєдинку. Грамота розрізняла політичні злочини, майнові, злочини проти особи.

На відміну від Руської Правди, яка не закріплювала страти на смерть, Псковська судна грамота передбачала такі види покарань: страта на смерть і продаж (штраф). Страта на смерть застосовувалася за «перевіт» (зраду), крадіжку з Кремля, конокрадство і підпал, а також за крадіжку, здійснену втретє.

Кодифікацію в загальноруському масштабі вперше було здійснено в Судебнику 1497 р., затвердженому Великим князем Іваном III і Боярською думою. В ньому було частково враховано норми Руської Правди, литовського права, деякі звичаї. Рукопис Судебника в єдиному примірнику вперше було знайдено в 1817 р. і опубліковано в 1819 р. Рукопис не мав постатейної нумерації, поділ тексту на 68 статей було зроблено пізніше дослідниками пам'ятки.

У тексті Судебника розрізняють чотири частини: 1) постанови про суд центральний; 2) постанови про суд місцевий (провінційний, намісницький), 3) постанови матеріального права; 4) додаткові; статті, присвячені різним питанням феодального права.

В основному в Судебнику 1497 р. містилися норми кримінального і кримінально-процесуального права. Водночас Судебник передбачав цілу низку норм цивільного права, що регулювали зобов'яз-

ання, які випливали із договорів купівлі-продажу; позики, найму, питання про злісну несплату боргу, порядок успадкування, вирішення земельних спорів тощо³⁰.

Джерелами Судебника 1497 р. слугували Руська Правда, Псковська судна грамота, а також законодавчі матеріали, які накопичилися в Російській державі на кінець XV ст. Це, насамперед, Запис про душогубство 1456—1462 рр., укази та інструкції в сфері суду і управління, що видавалися як Московським, так і іншими князівствами. Наприклад, «Указ намісників про суд міський» (1483—1484 рр.), «Указ про їзду». Джерелами при укладенні Судебника 1497 р. були також грамоти окремих князівств, що визначали строки переходу селян, від одного феодала до іншого, строки позовної давності в земельних спорах тощо.

Однак Судебник 1497 р. не був простою систематизацією прийнятих раніше актів. Три п'ятих статей всього обсягу Судебника були новими, вони не повторювали пам'ятки права, що діяли до них. Все, запозичене із старих джерел права, перероблялося і пристосовувалося відповідно до змін в суспільстві. Так, наприклад, повторюючи в основному статті Білозерської і Двінської уставних грамот щодо покарання за порушення межових знаків, Судебник заміняє єдиний штраф різними видами покарань, встановлює за порушення великокняжої, боярської чи монастирської межі биття батоном і грошовий штраф в розмірі одного рубля, а за порушення меж селянської землі — штраф в два алтини.

Судебник вводить страту на смерть для «лихих людей», а статті Білозерської уставної грамоти, які були джерелом відповідних статей Судебника, передавали вирішення питання про покарання таких людей на розсуд суду³¹.

Централізація державного апарату і підпорядкування його єдиній великокняжій владі потребували централізації судового апарату. Встановлюється єдина система судових органів, їхня компетенція, підконтрольність і підзвітність великому князю, підпорядкування нижчестоящих органів вищестоящим.

Судебник 1497 р. було покладено в основу Царського Судебника 1550 р. До джерел останнього слід також віднести Онезьку грамоту, уставні грамоти селянам, риболовам, бобровникам, грамоти губні, митні, жалувані і приватні грамоти у вигляді указів³².

Судебник 1550 р. було розділено на глави, або статті, які в основному тематично згруповано. Наприклад, ст. 76—97 регулюють питання цивільного права. Аналогічно попередньому Судебнику, тут основна увага приділялася нормам, що регулюють судоустрій і судочинство в напрямі подальшого посилення центральних судових органів.

Судебник 1550 р. передбачав істотні зміни і доповнення діючого законодавства. Особлива увага приділялася правовому положенню намісників, зокрема обмежувалися деякі їхні права. Судебник закріплював, що намісники несуть відповідальність по позовах щодо завдання ними майнової шкоди (чого раніше не було). Від суду намісників звільнялися дворяни і служилі люди, однак по справах про вбивство, розбій, крадіжки вони залишалися підсудними намісникам.

У Судебнику 1550 р. регламентувалося правове положення кабальних людей, визначався порядок оформлення кабальних грамот (вік осіб, які можуть стати кабальними, їхнє соціальне становище тощо).

Важливого значення набуло сформульоване в Судебнику 1550 р. положення про те, що всі наступні законодавчі акти повинні включатися до Судебника. Однак на практиці це правило порушувалося. В подальшому російське законодавство розвивалося в основному шляхом видання окремих правових актів, що доповнювали Судебник 1550 р. Нові правові норми не включалися до Судебника, а діяли поряд з ним.

Укази, відомі під назвою додаткових до Судебника 1550 р., відповідно до їхньої відомчої належності розсилалися в різні прикази, де записувалися в хронологічному порядку в особливі книги. Таким чином виникли указні книги приказів. В цей період намітилася тенденція до систематизації діючого законодавства. Про це свідчить як певна кодифікація правових норм, так і створення своєрідних систематизованих відомчих збірників законів.

Ініціатива видання таких законів часто виходила від самих приказів. Іноді для вирішення представлялася сама справа (судово-законодавча ініціатива), в інших випадках — «статейні списки» законодавчих питань (законодавча ініціатива), які складалися в міру накопичення подібних справ. Допускалася також приватна ініціатива осіб і станових груп, а також членів земських соборів.

У відповідь на запит видавався закон, який направлявся до відповідної установи. Закон могли повідомити як в усній формі (в цьому випадку приказ мав сам привести його в письмову догматичну форму), так і в письмовій, після чого його приписували згідно зі ст. 98 Судебника 1550 р. до останнього як додаткову статтю. В окремих випадках укази загального змісту розсилалися в усі прикази. Але, як правило, закон направлявся лише у відповідний приказ³³.

Таким чином було створено указні книги: 1) Указна книга судових справ (майже всі укази, що в ній містилися, припадають на 1550—1582 рр.); 2) Указна книга Приказу холопського суду (містилися закони, видані в 1597—1620 рр.); 3) Указна книга Земського приказу (містилися закони 1622—1648 рр.); 4) Указна книга Помісного приказу (зібрання узаконень щодо помісних і вотчинних справ 1587—1624 рр.); 5) Указна книга Ямського приказу (об'єдналося законодавство 1627—1628 рр., а також містився один указ 1678 р., що стосувався управління ямською справою).

Окремо слід назвати Уставну книгу Розбійного приказу. Вона була заснована не на Судебнику 1550 р., а на особливому Кримінальному уложенні, яке було укладено близько 1555 р.³⁴

Серед окремих законодавчих актів, які були додатковими указами, слід згадати Устав про розбійні справи і грабежі; три укази про службу дворян (1550 р., 1555 р. і 1562 р.), поліцейські узаконення — правила 1622 р. і 1629 р. про гасіння пожеж в Москві та інших містах.

Величезний обсяг законодавчого матеріалу з окремих питань і своєрідний спосіб відомчої кодифікації права не сприяли чіткій роботі органів суду і управління. Необхідно було провести нову, більш досконалу кодифікацію. Тому наприкінці XVI — на початку XVII ст. зроблено кілька спроб створити звід діючих джерел права. Найбільш вдалою спробою систематизації законодавства слід визнати Соборне уложення 1649 р., затверджене на Земському соборі 1648—1649 рр.

У вступній частині Уложення названі його офіційні джерела, а саме: 1) «Правила святих апостол і святих отець»; 2) міські закони грецьких царів; 3) старі судебники попередніх госуларів, укази царя і великого князя Михайла Федоровича Романова, а також боярські вироки, звірені зі старими судебниками, укази «колишніх Госуларів».

Соборне уложення складалося із 25 глав, що об'єднували 967 статей. У цій об'ємній пам'ятці феодального права на більш високому рівні юридичної техніки було систематизовано правові норми, що діяли раніше. Не тільки в угрупованні статей по главах, а й в угрупованні самих глав відчувається намагання виробити певну систему права. Досягти цього вдалося лише частково. Так, глави I—IX містять переважно норми державного, кримінального, цивільного, фінансового і церковного права; глави X—XV стосуються організації суду і процесу, а також цивільного права; глави XVI, XVII, XIX, XX містять норми речового права і частково земельного; глави XXI—XXII, окремі статті перших глав, а також глава XXV — норми кримінального права; глави XVIII і XXV — норми фінансового права; глава XXIII — норми судового права, глава XXIV — норми цивільно-процесуального права і адміністративного права³⁵.

Таким чином, у Соборному уложенні 1649 р. знайшли відбиття правові норми різних галузей права. Однак система викладу цих норм не була достатньо чіткою. Норми різних галузей права часто об'єднувалися в одній главі. Викладення законодавства проводилося згідно з об'єктом правопорушення, причому статті містили часто як норми процесуального, так і матеріального права. Це давало можливість виділити не галузі законодавства, а лише сфери правового регулювання. Незважаючи на це, Соборне уложення 1649 р. було значним кроком вперед в розвитку законодавства. В цьому законі врегульовано не окремі сфери, а всі сторони суспільно-політичного життя того часу. Даний феодальний кодекс діяв понад два століття, а окремі його норми, насамперед цивільно-правові, — до початку XX ст. Соборне уложення 1649 р. увійшло до Повного зібрання законів Російської імперії 1830 р.

Одним із основних джерел Соборного уложення 1649 р. є Литовський статут. У юридичній літературі зверталася увага на російську правову основу цієї пам'ятки права³⁶.

Відомо три редакції Литовських статутів — кодексів феодального права Великого князівства Литовського — 1529, 1566 і 1588 рр. Основне джерело першої редакції — Руська Правда. При укладенні наступних статутів були використані попередні статuti, поточне законодавство, норми римського, польського і германського права. В цих кодексах містилися норми державного, земельного, кри-

мінального, цивільного (а саме спадкового) і процесуального права. Найбільш детально розробленим є Литовський статут редакції 1588 р. Він діяв в окремих своїх частинах на території Східної Білорусі до 1831 р., а в інших місцевостях Білорусі і Литви — до 1840 р., коли його було остаточно скасовано.

У XVIII ст. неодноразово робилися безрезультатні спроби створити нове уложення. У 1767 р. Катерина II навіть затвердила комісію для підготовки проекту нового уложення, але проект так і не з'явився. Наприкінці XVIII — початку XIX ст. необхідність у кодифікації відчувалася все гостріше. З 1649 р., тобто з часу прийняття Соборного уложення, накопичилася значна кількість актів, які часто суперечили один одному і не відбивали належним чином потреби суспільно-економічного розвитку.

На території України до середини XVII ст. широко застосовувалося звичаєве право, литовське і польське законодавство, а також магдебурзьке право. Водночас діяли деякі норми Руської Правди і церковні устави князів Володимира і Ярослава.

У XVIII ст. на Україні в результаті роботи декількох кодифікаційних комісій було проведено широку кодифікацію норм феодального права, що діяли на основі численних джерел. Царська влада в проведенні кодифікації вбачала шлях до ліквідації відмінностей між правовими системами України і Росії.

Перша кодифікаційна комісія, що працювала з 1628 р. по 1743 р., складала проект збірника законів під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Це був оригінальний звід правових норм адміністративного, цивільного, кримінального і процесуального права. Він складався із передмови, 30 глав, які в свою чергу поділялися на 531 артикул, а останні мали 1716 пунктів. До зводу додавалися: інструкція кодифікаційній комісії, алфавітний реєстр розділів і артикулів, а також «Степенний Малоросійського воїнського звання порядок по гетьману», тобто своєрідний табель про ранги.

У 1750 р. було укладено систематизований збірник правових норм про організацію на Україні станового суду і судового процесу, а також норм цивільного права. Цей збірник, що складався із 9 частин, одержав назву «Суд і розправа в правах малоросійських», його доопрацювали в 1758 р.

За цією кодифікацією слідувала приватна кодифікація В.Кондратьєва, який в 1764 р. уклав збірник під назвою «Книга Статут і прочие права малороссийские», що став посібником для суддів-практиків.

Важливе значення в історії права мали кодифікаційні роботи, що проводилися Малоросійською колегією і Сенатом в другій половині XVIII ст. В результаті цих робіт в 1767 р. помічником писаря генерального суду О.А.Безбородко було розроблено «Екстракт малоросійських прав» — збірник норм про правовий статус органів управління на Україні, а також норм матеріального і процесуального права. Він складався зі вступу, 16 розділів і додатку, до якого входили важливі юридичні акти. Систематизація і розподілення правових норм по розділах проведено було залежно від предмета регулювання, і викладено норми в хронологічному порядку прийняття нормативних актів. «Екстракт малоросійських прав» — це збірник нормативних матеріалів державного і адміністративного права і судочинства³⁷.

Кодифікаційні роботи поновилися на початку 80-х років з огляду на ліквідацію автономних органів місцевого управління і введення губернського територіального поділу і губернських органів управління на Україні. Сенатом було розроблено новий збірник під назвою «Екстракт із указів, інструкцій і установлень». Тут же містилася вказівка, що його укладено в «Урядовому Сенаті з Малоросійської експедиції» в 1786 р.³⁸.

Таким чином, у результаті кодифікаційних робіт на Україні було створено ряд збірників права. Проте українські кодифікації XVIII ст. не одержали затвердження і не були офіційними джерелами права для судових органів. Являючи собою систематизацію діючого законодавства, вони залишалися джерелом його вивчення.

Чергова спроба кодифікації російського права припадає на 1804 р. Комісія під керівництвом М.М.Сперанського підготувала проекти цивільного, кримінального і торгового уложень. Однак ці уложення не були прийняті.

У 1826 р. роботи з кодифікації законодавства відновилися. М.М.Сперанський, який фактично керував кодифікацією, запропонував укласти Повне зібрання законів Російської імперії, розмістивши в ньому законодавчі акти в хронологічному порядку.

Необхідно було зібрати значну кількість законодавчих актів, оскільки після кодифікації 1649 р. в Росії не проводилася ні офіційна, ні приватна публікація збірників законів. Було виявлено понад 2 тис. законів, які взагалі не публікувалися, а розповсюджувалися шляхом переписування. До реєстру відібраних актів увійшло 53239 найменувань. До 1830 р. Повне зібрання законів Російської імперії було підготовлене, а в квітні 1830 р. надруковане. Воно складалося із 40 томів законів (330920 актів) і 6 томів додатків (покажчики, малюнки тощо)³⁹. В Повному зібранні розміщувалися в хронологічному порядку як діючі нормативні акти, так і такі, що втратили юридичну силу.

Кодифікація російського права мала велике значення. Вона сприяла формуванню спеціальних галузей законодавства: цивільного, кримінального та інших, що було важливим етапом в відокремленні галузей права.

Одночасно з підготовкою Повного зібрання законів Російської імперії і на його основі велися роботи з укладення Зводу діючих законів. Насамперед вилучалися закони, які втратили юридичну силу, крім того, якщо закон мав кілька редакцій, то бралася остання. Закони включалися до Зводу буквально з тих джерел, на яких вони ґрунтувалися. Із законів, що суперечили один одному, брали останній за часом прийняття⁴⁰.

Звід законів Російської імперії в 15-ти томах було опубліковано в 1832 р., а 1 січня 1835 р. він набрав чинності. Звід законів мав деякі недоліки: відсутність точних формулювань, наявність законів, які суперечать один одному. В Зводі можна знайти чимало застарілих норм. Однак безперечною заслугою упорядників Зводу слід визнати те, що в ньому систематизувалося все законодавство, положення якого раніше викладалися в багатьох казуїстичних, різнопринципних і розкиданих по різних джерелах нормах.

Звід законів Російської імперії мав не одне видання. В 1854 р. вийшло друге, а в 1857 р. — третє видання.

У 1836 р. розпочалися роботи із створення нового Кримінального кодексу. Слід зауважити, що норми кримінального права викладалися в книзі першій XV тому Зводу законів. Ця книга мала 11 розділів, які поділялися на глави, а глави — на статті (всього 765 статей). Тут вперше виділяється Загальна і Особлива частини.

В цьому томі можна знайти багато неузгоджених і суперечливих норм і статей.

У 1845 р. було затверджено Уложення про покарання кримінальні і виправні, яке вступило в силу з 1 травня 1846 р.

Уложення складалося із двох частин — Загальної і Особливої. Текст поділявся на 11 розділів, останні — на глави, відділення і параграфи. В Загальній частині визначалися загальні положення: поняття злочину, проступку, покарання та співучасників, визначалися форми умислу, стадії здійснення злочину, види і ступені покарання, порядок його застосування. В спеціальних главах Загальної частини містилися норми щодо порядку застосування норм Окремої частини. Спеціальні розділи Уложення було присвячено злочинам проти віри, державним злочинам, злочинам проти порядку управління, посадовим злочинам.

Одночасно з Уложенням в 1845 р. було затверджено три закони, спрямовані на приведення каральної системи у відповідність до Уложення: 1) Додаткові постанови про розподіл і застосування засуджених на каторжних роботах; 2) Положення про виправні арештантські роти цивільного відомства; 3) Додаткові правила до Статуту про перебуваючих під арештом⁴¹.

Уложення про покарання кримінальні і виправні увійшло до видання офіційної інкорпорації — Повного зібрання законів Російської імперії. В зв'язку з його виходом спеціальним Продовженням було внесено доповнення до Зводу законів Російської імперії 1842 р. Акти, прийняті у зв'язку з виданням Уложення про покарання 1845 р., також увійшли до офіційного видання законодавства дореформеної Росії.

Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. було першим в історії держави Кримінальним кодексом. Воно підвело підсумок розвитку кримінального права кріпосницької Росії. У 1866 і 1885 рр. вступили в силу нові редакції цього Уложення, зміст яких було узгоджено з поточним пореформеним законодавством.

У першій половині XIX ст. проводилася також кодифікація права України. Офіційним приводом до кодифікації була необхідність систематизації і впорядкування норм права, що діяли на Лівобережній і Правобережній Україні. В результаті кодифікаційних робіт було складено проект Зводу місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі, Зібрання цивільних законів, діючих в

Малоросії, (більш відоме під назвою Зібрання Малоросійських прав 1807 р.). Майже всі статті Зібрання мають посилання на джерела. Із 1255 статей 515 мають посилання на Литовський статут, 457 — на Саксонське зерцало, 224 — на хелминське право, 58 — на магдебурзьке право.

Зібрання малоросійських прав — це модифіковане джерело норм цивільного права, що діяли на початку XIX ст. в Чернігівській і Полтавській губерніях. Це перший проект Цивільного кодексу на Україні. Він складається із 3-х частин, 5 книг, 42 розділів. Всього в ньому 1377 параграфів. Параграфами називаються статті. Перша і друга книги відповідають першій і другій частині, третя — п'ята книги містять третю частину. Цей проект на довгі роки забули. Кодифікаційні роботи, в тому числі над діючим на Україні правом, було припинено до 20-х років XIX ст.⁴²

В 1830—1833 рр. спеціальною групою під керівництвом І.Н. Даниловича було підготовлено Звід місцевих законів західних губерній (губерній Правобережної України і Білорусії). У 1838 р. проект Зводу місцевих законів західних губерній було затверджено Державною радою. Однак діючим джерелом права цей Звід не став через його характер. Звід місцевих законів був збірником матеріального і процесуального цивільного права.

У 1840—1842 рр. на Правобережну і Лівобережну Україну було поширено загальноімперське цивільне і кримінальне законодавство.

Відміна кріпосного права в 1861 р. потягла за собою низку реформ: введення земств, реорганізацію судової системи, фінансові перетворення, реформи середньої і вищої школи, введення городского положення і, нарешті, військові перетворення.

Положення про губернські й повітові земські установи було затверджено 1 січня 1864 р. У ряді губерній Росії створювалися земства — так зване Місцеве самоврядування під зверхністю дворянства. На Україні реформа поширилася на південні та лівобережні губернії. Тут було створено 6 губернських і понад 60 повітових земських управ. На Правобережжі, де більшість поміщиків належала до осіб польського походження, частина яких брала участь у національно-визвольному русі, земську реформу було проведено тільки в 1911 р.⁴³

Функції земських установ обмежувалися. Вони займалися в основному місцевими господарськими і деякими культурними питаннями. Але все-таки ці установи стали своєрідною політичною школою, через яку пройшло багато представників різних суспільних напрямів. Поява місцевих представницьких установ певною мірою порушила монополію бюрократії на владу, властиву абсолютизму.

16 червня 1870 р. було затверджено Міське положення, що закріплювало систему органів міського громадського управління, міське виборче зібрання й міську думу (з міською управою — виконавчим органом). На зміну становому принципу прийшло представництво, засноване на майновому цензі. Структура міського управління приводилася в більшу відповідність до норм буржуазного права. Міські думи в межах відведеної їм сфери діяльності наділялися певною самостійністю і незалежністю від адміністрації, водночас ділові контакти між окремими думами заборонялися.

20 листопада 1864 р. було затверджено запровадження судових установлень, устави кримінального і цивільного судочинства, устави про покарання, що накладаються мировими суддями.

Таким чином, в пореформений період різко активізувалася законодавча діяльність. Гостро відчувалася потреба у виданні галузевих кодексів. В юридичній практиці оформилися основні галузі права: державне, кримінальне, цивільне, процесуальне і т.ін. З 1863 р. почало видаватися періодичне Зібрання узаконень і розпоряджень уряду (під контролем Сенату). В ньому друкувалися устави акціонерних компаній, устави кредитних товариств, постанови міністрів, сенатська практика. Нове законодавство часто суперечило діючому. Тому в 1881 р. розпочалися роботи з укладення нового Кримінального уложення. Проект було підготовлено в 1895 р. Після розгляду Державною радою в 1903 р. цей проект було затверджено Миколою II, однак в дію він не вступив.

Нове Уложення суттєво відрізнялось від прийнятого раніше. Воно об'єднувало Уложення про покарання кримінальні і виправні та Устав про покарання, що накладаються Мировими суддями. Уложення впочало 687 статей. Загальна частина містила більш чітке, порівняно з Уложенням 1845 р., визначення поняття злочину, підстав притягнення до кримінальної відповідальності, форм

вини, видів співучасті, стадій здійснення злочину та інших положень кримінального законодавства.

Особлива частина містила 37 глав, якими передбачалася відповідальність за злочини проти віри, імператора і держави, порядку управління та ін. Казуальність, характерну для Уложення 1845 р., цілком подолано не було. Водночас слід відзначити більш чітке, порівняно з попереднім законодавством, визначення ознак складів окремих злочинів: більшу відповідність кримінальних покарань тяжкості вчиненого; можливість для судових органів при визначенні міри покарання враховувати обставини вчинення злочину і зменшувати або збільшувати міру покарання; більш точно було визначено санкції⁴⁴.

У 1904 р. було введено в дію глави Уложення 1903 р. «Про бунт проти верховної влади і про злочинні діяння проти священної особи імператора та членів імператорського дому», «Про державну зраду», «Про заколот» і «Про протидію правосуддю».

Зміни в державному ладі в 1905 р. (запровадження Державної думи, реформи інших вищих державних органів, Маніфест 17 жовтня 1905 р.) спричинили необхідність часткового перегляду Основних державних законів Російської імперії, кодифікованих М.М. Сперанським і опублікованих в Зводі законів Російської імперії в 1832 р. Друге видання Основних державних законів було затверджене Указом Миколи II 23 квітня 1906 р. і опубліковане 27 квітня. Воно містило 223 статті. Ст. 86 Основних державних законів передбачала, що жоден закон не може вступити в силу без схвалення його Державною радою і Державною думою. В період між думськими сесіями цар міг в надзвичайному порядку видавати закони, які пізніше (в двомісячний строк) розглядалися Думою. Перегляд Основних державних законів був виключним правом царя. Основні державні закони зберігали єдність і неподільність Російської імперії.

Широка кодифікація радянського законодавства розпочалася в 20-і роки, хоча перші кодифікаційні роботи проводилися і в 1918—1919 рр. Вже в другій половині 1918 р. в РРФСР було прийнято два кодекси: Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право і Кодекс законів про працю.

Першою спробою систематизації кримінального права був циркуляр касаційного відділу ВЦВК, виданий ще в грудні 1918 р. Потім

було підготовлено Перелік кримінально-карних діянь і покарань. У грудні 1919 р. було підготовлено «Керівні засади кримінального права РРФСР». В 1920 р. розпочалася робота безпосередньо над Кодексом. В «Керівних засадах» були сформульовані принципи радянського кримінального права, які згодом було покладено в основу перших кримінальних кодексів радянських республік. В перші місяці після видання «Керівних засад...» нарком'юст УРСР рекомендував судовим установам України керуватися ними. З 4 серпня 1920 р. вони були офіційно введені в дію на території України.

У січні 1919 р. на Україну було поширено дію всіх законів РРФСР в сфері трудових відносин і соціального страхування.

Своєрідним «лісовим кодексом» став Декрет ВЦВК «Про ліси», прийнятий в 1918 р.

Процесуальне законодавство було представлене передусім Положеннями про народний суд 1918 і 1920 рр. Порядок провадження справ в трибуналах визначався Положенням про революційні трибунали 1919 р. Нове Положення про трибунали, прийняте Президією ВЦВК в 1920 р., визначило єдиний процесуальний порядок діяльності всіх видів трибуналів.

На Україні діяло своє процесуальне законодавство, яке повторювало російське. Однак на Україні було прийнято єдиний закон, що регламентував права народних судів і трибуналів — Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УРСР 1919 р.

З введенням нової економічної політики нові форми суспільних відносин потребували правового регулювання, для чого необхідно було створити велику кількість відповідних правових норм і скасувати ті з них, які вже не відповідали потребам часу. Цього можна було досягти шляхом кодифікації законодавства. Мета кодифікації права полягала в тому, щоб, виходячи із принципів нової економічної політики і нових форм суспільних відносин, які виникли, виникали і мають скластися в майбутньому, створити цілісні, внутрішньо узгоджені і найповніші законодавчі акти (кодекси законів, статuti, положення і т.п.), які закріплюють і регулюють нові форми суспільних відносин.

Кодифікаційні роботи активізувалися в 1922—1923 рр. Так, в цей час в РРФСР було прийнято сім кодексів: Кримінальний, Цивіль-

ний, Земельний, Кримінально-процесуальний, Кодекс законів про працю, Цивільно-процесуальний і Лісовий. 16 жовтня 1924 р. ВЦВК затвердив Виправно-трудоий кодекс РРФСР. В 1926 р. було прийнято новий шлюбно-сімейний кодекс РРФСР.

31 жовтня 1924 р. ЦВК СРСР прийняв Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. Союзні республіки почали проводити свої кримінальні кодекси у відповідність до загальносоюзного законодавства. Так, 22 листопада 1926 р. ВЦВК прийняв новий Кримінальний кодекс РРФСР, введений в дію з 1 січня 1927 р.

6 квітня 1928 р. ВЦВК прийняв постанову про доповнення КК РРФСР 1926 р. главою X — «Про злочини, які є пережитками родового побуту». Ця глава діяла тільки на території тих автономних республік і областей РРФСР, де залишилися родові та патріархально-феодальні відносини і були розповсюджені діяння, які з точки зору частини населення не вважалися злочинами, хоча насправді такими були.

В короткі строки було прийнято кодекси законів в усіх союзних республіках. Єдність основ правового регулювання в усіх радянських республіках обумовлювала як спільність кодифікаційної роботи в усіх республіках, так і спільність принципів самої кодифікації законодавства. В УРСР в 1922 р. були розроблені й прийняті Кримінальний кодекс, Земельний кодекс, Кодекс законів про працю і Кодекс законів про народну освіту. В 1923 р. був затверджений Закон про ліси УРСР, в 1924 р. — Цивільно-процесуальний кодекс УРСР, розпочалася підготовка проекту Виправно-трудоого кодексу⁴⁵.

Таким чином, вже на початку 20-х років радянське право було оформлене в чітку систему кодексів. Про достатньо високий рівень правотворчості в цей період свідчить той факт, що на початку 1924 р. розпочалася робота над створенням Зводу законів, який повинен був систематично об'єднувати всі галузі права. Однак ця робота на той час не була завершена.

Створення СРСР і його конституційне оформлення в січні 1924 р. обумовило появу загальносоюзного законодавства. Зважаючи на це, було внесено зміни до Конституції УРСР. З метою узгодження республіканського і загальносоюзного законодавства розпочинається підготовка нових редакцій Кримінального, Кримінально-

процесуального, Земельного та інших кодексів. У жовтні 1925 р. було прийнято нове положення про судоустрій УРСР. В цей період в основному завершилися раніше розпочаті кодифікаційні роботи. Так, в УРСР було затверджено Тимчасові будівельні правила, Виправно-трудоий кодекс і Ветеринарний кодекс⁴⁶.

У 1926—1927 рр. в УРСР, як і в інших радянських республіках, була проведена велика робота із удосконалення існуючих кодексів. Так, в липні 1927 р. були прийняті в новій редакції Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси УРСР. Одночасно до Земельного кодексу було внесено суттєві зміни і доповнення, що стосувалися розширення прав місцевих Рад в сфері керівництва сільським господарством, правового становища земельних товариств, трудової оренди землі, порядку провадження справ про землеустрій і т.ін. Це фактично означало прийняття нової редакції кодексу. Було також прийнято Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР (травень 1926 р.) та Адміністративний кодекс УРСР (жовтень 1927 р.).

Розробка нових кодифікаційних актів тривала і в 1928—1929 рр. У лютому 1928 р. замість Тимчасових будівельних правил було прийнято Устав цивільного будівництва. В серпні 1928 р. відповідно до Гірничого положення СРСР було прийнято Гірничий кодекс УРСР. У вересні 1929 р. прийнято в новій редакції Положення про судоустрій УРСР і новий Цивільно-процесуальний кодекс УРСР. Видання окремих кодексів відбувалося паралельно з підготовкою Систематичного зібрання діючих законів УРСР. Робота над цим документом виходила за межі простої інкорпорації і за своїм характером була близькою до кодифікації. Наприкінці 20-х років було видано Систематичне зібрання⁴⁷.

У подальшому кодифікаційні роботи на тривалий час припинилися. Друга кодифікація радянського права розпочалася лише в середині 50-х років. Вводився такий порядок кодифікації: згідно з принципами верховенства союзного закону спочатку приймалися Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік, а згодом, в розвиток цих Основ, в союзних республіках розробляли і приймали кодекси.

8 грудня 1961 р. Верховна Рада СРСР затвердила Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік⁴⁸. В Осно-

вах вперше в історії радянського законодавства дається класифікація підстав виникнення цивільних прав і обов'язків, а також класифікація форм захисту громадянських прав, визначено цивільно-правові засоби охорони честі і гідності громадян. Основи закріпили єдині для всього Союзу РСР принципи регулювання майнових відносин громадян.

8 грудня 1961 р. було затверджено також Основи цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік⁴⁹. Основи передбачали єдині для всього Союзу РСР принципові загальні положення цивільно-процесуального законодавства.

У 1964 р. на базі Основ цивільного законодавства і Основ цивільного судочинства було прийнято цивільні і цивільно-процесуальні кодекси союзних республік. Так, з 1 січня 1964 р. набрали чинності Цивільний⁵⁰ і Цивільно-процесуальний кодекси УРСР⁵¹.

Для розвитку кримінально-правового законодавства найбільш важливе значення мало прийняття в 1958 р. Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік⁵². Основи прийшли на зміну Основним началам кримінального законодавства СРСР і союзних республік, що діяли з 1924 р. Особливістю Основ стало звуження, пом'якшення кримінальної відповідальності за діяння, які не являють собою велику небезпеку для суспільства і держави. Водночас Основи посилювали відповідальність за деякі найбільш тяжкі злочини. Зокрема, вони передбачали більш тяжке покарання для рецидивістів та інших небезпечних антисоціальних елементів. В Основах чітко виражено принцип відповідальності лише за певне діяння і принцип індивідуалізації покарання залежно від ступеня вини особи, яка вчинила злочин.

У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закони «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» і «Про кримінальну відповідальність за воїнські злочини». Цього ж року було прийнято Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік⁵³. Основи закріпили принципи кримінального судочинства: неприпустимість притягнення до відповідальності інакше, ніж на підставах і в порядку, передбаченому законом; здійснення правосуддя тільки судом; здійснення правосуддя на основі рівності громадян перед законом і судом; участь народних засідателів і колегіальність розгляду справ в суді; незалежність суддів і підпорядку-

вання їх тільки закону; гласність судового розгляду; ведення судочинства мовою союзної або автономної республіки, автономної області, національного округу або мовою більшості місцевого населення, забезпечення звинуваченому права на захист.

Основи визначили повноваження суду і слідчих органів в кримінальному судочинстві. Ці органи повинні забезпечити безумовне розкриття всіх злочинів і застосування покарання до осіб, які їх вчинили.

Загальносоюзні кримінально-правові закони стали базою для подальшого розвитку кримінального законодавства союзних республік.

З 1 квітня 1961 р. набрали чинності Кримінальний⁵⁴ та Кримінально-процесуальний кодекси УРСР⁵⁵.

Таким чином, нова кодифікація радянського права була завершена в таких галузях, як цивільне, кримінальне, процесуальне право.

У лютому 1962 р. Рада Міністрів УРСР доручила Міністерству юстиції до 1 жовтня 1962 р. підготувати до друку рукопис в шести томах хронологічного зібрання чинних законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду за період з 1917 по 1961 рр. Це зібрання призначалося для загального користування⁵⁶.

З середини 60-х років робота із удосконалення загальносоюзного і республіканського законодавства розгорнулася з новою силою. Кодифікація повинна була привести законодавство у відповідність до завдань суспільства і держави на сучасному етапі. Необхідність нової кодифікації була викликана також техніко-юридичними причинами: величезний за обсягом законодавчий матеріал слід було привести в систему для зручності його використання. В ході загального упорядкування законодавства було розроблено і видано: Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік, республіканські кодекси, хронологічні зібрання законодавства; систематичне зібрання чинного законодавства республік.

Підготовку проектів систематизованих законів проводили комісії законодавчих проектів та інші комісії палат Верховної Ради СРСР і Верховних Рад союзних республік. В розробці проектів брали участь Міністерство юстиції СРСР, Верховний Суд СРСР, Прокуратура СРСР, Верховні суди і прокуратури союзних республік, міністерства і відомства, деякі установи.

Кодифікація проводилася на науковій основі. Проекти найважливіших законів та інших актів публікувалися в пресі і обговорювалися науковими і практичними працівниками, широкою громадськістю. Нове законодавство розроблялося за основними напрямками державного, господарського та культурного будівництва. При проведенні загального впорядкування радянського законодавства були розроблені та видані:

1) Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік або загальносоюзні закони;

2) республіканські закони і кодекси відповідно до загальносоюзного законодавства;

3) хронологічні Зібрання законодавства і систематичні Зібрання діючого законодавства союзних республік;

4) систематичне Зібрання діючого законодавства СРСР;

5) Звід законів СРСР, Зводи законів союзних республік⁵⁷.

У червні 1968 р. було прийнято Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю⁵⁸, в грудні 1968 р. — Основи земельного законодавства⁵⁹, в липні 1969 р. — Основи виправно-трудового законодавства⁶⁰, Положення про попереднє ув'язнення.

Наприкінці 1969 р. Третій Всесоюзний з'їзд колгоспників прийняв Примірний статут колгоспу. В 1970 р. затверджено Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю⁶¹. У 1969 р. прийнято Основи законодавства СРСР і союзних республік про охорону здоров'я⁶², в 1973 р. — Основи законодавства про народну освіту⁶³, а в 1976 р. — Закон СРСР "Про охорону і використання пам'яток історії і культури". В грудні 1970 р. затверджено Основи водного законодавства⁶⁴.

Кодифіковано було законодавство про надра, ліси та інші об'єкти природи. В 1975 р. затверджено Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра⁶⁵, в 1977 р. — Основи лісового законодавства⁶⁶.

Згідно з Основами законодавства в союзних республіках було прийнято кодекси: 20 червня 1969 р. Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР⁶⁷; 10 грудня 1971 р. Кодекс законів про працю УРСР⁶⁸; 23 грудня 1970 р. затверджений і з 1 червня 1971 р. введений у дію Виправно-трудовий кодекс УРСР⁶⁹. Особлива увага приділялася охороні землі. 8 липня 1970 р. прийнято Земельний кодекс УРСР⁷⁰,

який набрав чинності з 1 січня 1971 р. 9 червня 1972 р. прийнято Водний кодекс УРСР⁷¹, введений у дію з 1 листопада 1972р. З 1 листопада 1976 р. набрав чинності Кодекс УРСР про надра⁷².

Величезне значення в справі кодифікації законодавства відіграло прийняття Конституції СРСР 1977 р., яка містила основні принципи всіх галузей системи права. Конституція була юридичним підґрунтям для подальшого розвитку поточного законодавства і підготовки Зводу законів СРСР.

Звід законів СРСР є офіційним виданням Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР. Він складається із 7 розділів:

- 1) "Про суспільний і громадський устрій";
- 2) "Про соціальний розвиток і культуру, соціально-економічні права громадян";
- 3) "Про раціональне використання і охорону природних ресурсів";
- 4) "Про народне господарство";
- 5) "Про міжнародні відносини і зовнішні економічні зв'язки";
- 6) "Про оборону країн і охорону державних кордонів";
- 7) "Про правосуддя, прокурорський нагляд і охорону правопорядку".

Загальне керівництво підготовкою і виданням Зводу законів було покладено на спеціальну комісію під керівництвом міністра юстиції СРСР.

Поряд з кодифікацією законодавства проводиться велика робота з його інкорпорації. При інкорпорації скасовуються або змінюються ті акти, які суперечать один одному, або поглинаються наступними актами, що втратили силу, ліквідується множинність актів з одного і того ж питання.

У цей період розвивалися всі галузі права. Вперше в історії радянського права 23 жовтня 1980 р. прийняті Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про адміністративні правопорушення⁷³. Вони стали підґрунтям для кодифікації всього законодавства про адміністративну відповідальність. 25 червня 1980 р. прийняті Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судострій в СРСР⁷⁴. Подальший розвиток одержало житлове право. З 1 січня 1982 р. набрали чинності Основи житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік⁷⁵. Розвиткові трудових відносин слугував прийнятий 17 червня 1983 р. Закон

СРСР "Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями".

Результатом удосконалення законодавства союзних республік стали кодекси і зводи законів. В Україні був розроблений і 7 грудня 1984 р. прийнятий Кодекс УРСР про адміністративні правопорушення⁷⁶. 30 червня 1983 р. прийнятий Житловий кодекс УРСР. Згідно з Конституцією СРСР Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 жовтня 1981 р. внесені зміни до Основ цивільного законодавства 1961 р. Згодом зміни і доповнення внесені й до цивільного законодавства УРСР.

В Україні видання Зводу законів УРСР⁷⁷ здійснювалося на підставі постанови ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР від 23 вересня 1976 р. «Про підготовку та видання Зводу законів Української РСР» від 4 серпня 1978 р. «Питання Зводу законів Української РСР» та постанови Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР від 5 вересня 1983 р. Про план підготовки законодавчих актів Української РСР і постанов Уряду Української РСР на 1983 — 1985 роки». Поставлені в цих документах завдання щодо удосконалення законодавства, його кодифікації, укрупнення актів і створення актів, які б заповнювали прогалини в чинному законодавстві УРСР, з огляду на коло нормативних актів, вміщених в Зводі, строки і послідовність підготовки та видання його розділів були головними орієнтирами при створенні Зводу законів УРСР, який був виданий як офіційне видання Президії Верховної Ради УРСР. Це означало, що він є таким же джерелом офіційного опублікування законодавства, як, наприклад, «Відомості Верховної Ради УРСР» і Зібрання постанов уряду УРСР, і що на нього можна посилалися при вирішенні справ у державних органах. Звід законів УРСР будувався як зібрання актів. Проте він значно відрізнявся від інших зібрань і збірників чинного законодавства, в тому числі й від систематичного і хронологічного зібрань, виданих Міністерством юстиції УРСР. Згадані збірники були результатом суто систематизаційної роботи, інкорпорації законодавства. Але їх видання, яке, по суті, відіграло роль «інвентаризації» нормативних актів, стало важливим кроком до вищої стадії систематизації законодавства — підготовки і видання Зводу законів УРСР⁷⁸.

На початок 1985 р. в Україні діяло розгалужене як союзне, так і

республіканське законодавство, яке повністю йому відповідало. У роки «перебудови» здійснюється реформування законодавства. До чинних нормативно-правових актів вносяться численні зміни і доповнення, приймаються нові законодавчі акти.

Особливо активний процес оновлення законодавства спостерігався в тих галузях права, які регулювали економічні відносини. Було прийнято низку правових актів, покликаних забезпечити перехід економіки СРСР на систему ринкових відносин. Це передусім закони СРСР: «Про кооперацію в СРСР» від 26 травня 1988 р., Основи законодавства Союзу РСР і союзних республіках про оренду від 23 листопада 1989 р., «Про власність в СРСР» від 6 березня 1990 р., «Про підприємства в СРСР» від 4 червня 1990 р. Ці нормативно-правові акти вносили суттєві зміни до цивільного права. В УРСР новими актами в галузі цивільного права були закони «Про власність» від 17 лютого 1991 р.⁷⁹ і «Про підприємства в Україні» від 27 березня 1991 р.⁸⁰.

У травні 1991 р. були прийняті нові Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, які набрали чинності з 1 січня 1992 р.

На забезпечення ефективного функціонування економіки в умовах ринкових відносин були спрямовані Основи законодавства про інвестиційну діяльність від 10 грудня 1990 р., закони СРСР «Про банки і банківську діяльність» 11 грудня 1990 р., «Про загальні засади підприємства громадян в СРСР» від 2 квітня 1991 р.

В Україні союзне законодавство про підприємницьку діяльність було продубльовано в законах УРСР «Про підприємство» від 7 лютого 1991 р. і «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. Як в союзному, так і в республіканському законодавстві мали місце певні зрушення реформаторського характеру. Вносилися численні зміни і доповнення, приймалися нові закони. Тільки в період з 1989 р. по 1991 р. Верховна Рада СРСР прийняла понад 100 законів. Потік законодавства в перебудовний період не давав бажаного результату, а його престиж зменшувався. В законодавстві зберігалися «білі плями», застарілі норми, виникала неузгодженість норм, їхня суперечність. 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон про внесення змін і доповнень до Конституції УРСР⁸¹, в якому закріплювалося, що на території Української РСР забезпечується верховенство законів республіки.

Після розпаду СРСР багато союзних правових актів втратило силу. Але згідно з Постановою Верховної Ради України від 12 серпня 1991р. на території України могли застосовуватися акти законодавства СРСР з питань, які не були врегульовані законодавством України, за умов, що вони не суперечать Конституції і законам України.

Здобувши незалежність, Україна розпочала активну діяльність із створення своєї нової законодавчої системи. У реформуванні законодавства позначилися три основні напрями. По-перше, здійснювався процес зміни і пристосування чинних правових норм до ринкової економіки і плюралістичної демократії. По-друге, приймалися нові правові акти, покликані забезпечити їхнє функціонування. По-третє, в Україні активно проводилася робота із підготовки проектів нових кодексів. Реформуванню було піддано усі галузі права.

Таким чином, історичний досвід систематизації законодавства свідчить: по-перше, формування вітчизняної правової системи базувалося на основі рецепції римського права і поєднувалося із записом норм звичаєвого права в точних і визначених термінах, організації норм звичаєвого права в певну систему; по-друге, достатньо високий рівень розвитку права і законодавчої техніки дав можливість на досить ранніх історичних етапах виділити різні галузі і інститути права; по-третє, необхідність систематизації законодавства завжди була обумовлена об'єктивно існуючою системою права, яка залежить від соціально-економічних умов і потреб суспільства.

¹Косарев А.И. Римское право. — М., 1986. — С. 19—20.

²История политических и правовых учений. Древний мир / Отв. ред. В.С.Нерсисянц. — М., 1985. — С. 277.

³Косарев А.И. Цит. праця. — С. 44.

⁴Там само. — С. 47.

⁵Новицкий И.Б. Основы римского гражданского права. — М., 1972. — С. 32.

⁶История политических и правовых учений. Древний мир / Отв. ред. В.С.Нерсисянц. — С. 278.

⁷Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика. — М., 1956. — С. 21—29.

⁸Пахман С.В. История кодификации гражданского права: В 2-х Т. — СПб., 1876. — Т. I. — С. 14.

- ⁹ Кипп Т. История источников римского права. — СПб., 1908. — С. 124, 125.
- ¹⁰ Дигесты Юстиниана. Избр. фрагменты в переводе и с примечаниями И.С. Перетерского / Отв. ред Е.А. Скрипилев. — М., 1984. — С. 13.
- ¹¹ Пахман С.В. Цит. праця. — С. 18.
- ¹² Перетерский И.С. Цит. праця. — С. 78, 83.
- ¹³ Там само. — С. 36.
- ¹⁴ Пахман С.В. Цит. праця. — С. 29, 30.
- ¹⁵ Там само. — С. 32.
- ¹⁶ Каролина / Пер. предисл., примеч. С.Я. Булатова. — Алма-Ата, 1967.
- ¹⁷ Косарев А.И. Цит. праця. — С. 135.
- ¹⁸ Черниловский З.М. Главные кодификации буржуазного гражданского права XIX века // Очерки кодификации и новеллизации буржуазного гражданского права. — М., 1983. — С. 17.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Ливанцев К.Е. История буржуазного государства и права: Уч. пос. — Л., 1986. — С. 246, 247.
- ²¹ Савельев В.А. Германское гражданское уложение. — М., 1983.
- ²² Жидков О.А. История буржуазного права (до периода общего кризиса капитализма): Уч. пос. — М., 1971. — С. 105.
- ²³ Французский гражданский кодекс 1804 г. — М. 1941. — С. 544.
- ²⁴ Французский уголовный кодекс 1810 г. — М., 1947.
- ²⁵ История государства и права СССР: Учебник / Под ред. Ю.П. Титова. — М., 1988. — С. 62.
- ²⁶ Там само. — С. 63.
- ²⁷ Развитие русского права в XV — первой половине XVII в. — М., 1986. — С. 18, 43.
- ²⁸ Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период / Под ред. Ю.П. Титова, О.И. Чистякова. — М., 1990. — С. 25—39.
- ²⁹ Латкин В.Н. Лекции по внешней истории русского права. — СПб., 1980. — С. 33—84; Алексеев Ю.Г. Псковская судная грамота и ее время. — Л., 1980.
- ³⁰ Судебник 1497 года: Уч. пособ. по истории государства и права СССР. — М., 1955. — С. 73—99.
- ³¹ Там само. — С. 19.
- ³² Развитие русского права в XV — первой половине XVII ст. — М., 1986. — С. 26, 27.
- ³³ Там само. — С. 32, 33.
- ³⁴ Там само. — С. 34.
- ³⁵ Соборное уложение 1649 г. — М., 1958. — С. 17—94.
- ³⁶ Юшков С.В. История государства и права СССР. — М., 1950. — Ч. 1. — С. 255; Чернов В.М. Можно ли считать доказанным, что Литов-

- ский статут является источником V и IX глав Соборного Уложения? // Славянский архив. — М., 1963. — С. 78—80, 90—95.
- ³⁷ История государства и права Украинской ССР: В 3-х т. — К., 1987. — Т. 1. — С. 167.
- ³⁸ Там само. — С. 169.
- ³⁹ История государства и права СССР: Учебник / Под ред. Ю.П. Титова. — М., 1988. — Ч. 1. — С. 339, 340.
- ⁴⁰ Чибиряев С.А. Великий русский реформатор: жизнь, деятельность, политические взгляды М.М. Сперанского. — М., 1989. — С. 140, 141.
- ⁴¹ Кодан С.В. К истории кодификации уголовного законодательства до-реформенной России // Историко—юридические исследования правовых институтов и государственных учреждений СССР. — Свердловск, 1986. — С. 115.
- ⁴² История государства и права Украинской ССР: В 3-х т. — К., 1987. — Т. 1. — С. 199.
- ⁴³ История Украинской ССР: В 10-и т. — К., 1983. — Т. IV. — С. 302.
- ⁴⁴ История государства и права СССР: Учебник / Под ред. Ю.П. Титова. — М., 1988. — Ч. 1. — С. 506, 507.
- ⁴⁵ Усенко И.Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР. — К., 1989. — С. 18.
- ⁴⁶ Там само. — С. 19.
- ⁴⁷ Там само. — С. 19, 20.
- ⁴⁸ Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик // Основы законодательства Союза ССР и союзных республик. — М., 1983. — С. 132—168.
- ⁴⁹ Основы гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик // Там само. — С. 240—258.
- ⁵⁰ Гражданский кодекс Украинской ССР // Сборник законов Верховного Совета Украинской ССР, 1938—1979: В 2-х т. / Сост. З.К. Калинин / Под ред. Я.Я. Колотухи и Ф.Г. Бурчака. — К., 1980. — Т. 2. — С. 3—128.
- ⁵¹ Гражданский процессуальный кодекс Украинской ССР // Там само. — С. 133—242.
- ⁵² Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик // Основы законодательства Союза ССР и союзных республик. — С. 275—297.
- ⁵³ Основы уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик // Там само. — С. 302—319.
- ⁵⁴ Уголовный кодекс Украинской ССР // Сборник законов Украинской ССР и указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР, 1938—1979: В 2-х т. / Сост. З.К. Калинин / Под ред. Я.Я. Колотухи и Ф.Г. Бурчака. — С. 287—370.

⁵⁵ Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР // Там само. — С. 374—502.

⁵⁶ ЗП УРСР. — 1962. — № 2. — Ст. 31.

⁵⁷ История государства и права СССР / Под ред. О.И. Чистякова, Ю.С. Кукушкина. — М., 1986. — Ч. 2. — С. 290, 291.

⁵⁸ Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье // Основы законодательства Союза ССР и союзных республик. — С. 194—207.

⁵⁹ Основы земельного законодательства Союза ССР и союзных республик // Там само. — С. 3—22.

⁶⁰ Основы исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик // Там само. — С. 324—847.

⁶¹ Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о труде // Там само. — С. 209—237.

⁶² Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о здравоохранении // Там само. — С. 85—103.

⁶³ Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании // Там само. — С. 104—122.

⁶⁴ Основы водного законодательства Союза ССР и союзных республик // Там само. — С. 45—61.

⁶⁵ Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о недрах // Там само. — С. 25—43.

⁶⁶ Основы лесного законодательства Союза ССР и союзных республик // Там само. — С. 63—83.

⁶⁷ Кодекс о браке и семье Украинской ССР // Сборник законов Украинской ССР и указов Президиума Верховного Совета УССР, 1938—1979: В 2-х т. // Сост. З.К. Калинин / Под ред. Я.Я. Колотухи и Ф.Г. Бурчака. — С. 245—282.

⁶⁸ Кодекс законов о труде Украинской ССР // Там само. — Т. I. — С. 503—566.

⁶⁹ Исправительно-трудовой кодекс Украинской ССР // Там само. — Т. 2. — С. 505—557.

⁷⁰ Земельный кодекс Украинской ССР // Там само. — Т. I. — С. 287—331.

⁷¹ Водный кодекс Украинской ССР // Там само. — Т. I. — С. 333—368.

⁷² Кодекс Украинской ССР о недрах // Там само. — Т. I. — С. 370—397.

⁷³ Основы законодательства Союза ССР и союзных республик об административных правоотношениях // Основы законодательства Союза ССР и союзных республик. — С. 259—272.

⁷⁴ Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о судостроительстве СССР // Там само. — С. 124—131.

⁷⁵ Основы жилищного законодательства Союза ССР и союзных республик // Там само. — С. 172—190.

⁷⁶ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1984. — № 51. — Ст. 1122.

⁷⁷ Звід законів Української РСР. — К., 1982 — 1986.

⁷⁸ Історія держави і права України: Підручник / А.І.Рогожин, М.М.Страхов, В.Д.Гончаренко та ін. — К., 1996. — С. 373.

⁷⁹ Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 20. — Ст. 249.

⁸⁰ Там само. — № 24. — Ст. 272.

⁸¹ Там само. — 1990. — № 45. — Ст. 606.